

Paphlagonia'da Zeus Kültü ve Boğa Bağlantısı *The Cult of Zeus and the Bull Connection in Paphlagonia*

Murat KARASALİHOĞLU*

Öz: Paphlagonia Bölgesi'nde antikçağda en yaygın inanış Zeus Kültü olup epigrafik belgelere göre toponim kaynaklı yerel tanrı inanışlarının ağırlığı görülür. Tanrı, iklimsel olaylardan sorumlu, gökyüzünden toprağa ulaşan bereketin sağlayıcısı ve yaşamın koruyucusudur. Tanrı, bölgenin coğrafi şartlarına bağlı olarak aynı zamanda dağ tanrısı kimliğine sahiptir. Külte ilişkin bölgeden arkeolojik, numismatik ve epigrafik veriler bilinmekle birlikte, bu veriler içinde tanrıya adandığını bazılarının yazıtlarından bildiğimiz 19 adet taş boğa adak farklı bir önem arz eder. Taş boğa adaklar ikonografik olarak küçük farklılıklara sahip olsalar da bir bütünlük taşırlar ancak buna karşın geniş zaman aralığına (MÖ V – MS II. yüzyıl) yerleştirilirler. Taş boğa adaklar için farklı zaman dilimleri ve kültürlere göre yapılan stil-kritik karşılaştırmasıyla yapılan değerlendirmede eserlerin bir adak olmasına karşın tanrının kendisini de temsil ettiği sonucu çıkmaktadır. Taş boğa adakların dinsel içeriği ile ikonografilerindeki bazı detaylar Tunç Çağı'ndan itibaren gelen ve daha sonra Zeus ile synkretik bütünleşmeye giren Fırtına Tanrısı Kültü'nün devamlılığını gösterir. Bu noktada taş boğa adakların erken dönemlerden gelen köklü bir mirasın temsilcileri olduğu düşünülür. Bunun nedeni ise bölgenin coğrafi şartlarından dolayı yalıtılmış olarak kalması ve kültürel etkileşimin daha az olması gibi unsurlarla inanışların muhafazakâr bir şekilde korunmuş olduğudur. Bu koşullarda Paphlagonia taş boğa adaklarının Tunç Çağı'ndan gelen yerel fırtına tanrılarıyla Zeus inancı arasında synkretik anlamda bağ kurulan zoomorfik geç dönem yansımaları olduğu söylenebilir.

Abstract: In the Paphlagonia Region, the most common belief in antiquity was in the Cult of Zeus, and according to epigraphic documents, the weight of belief in the local gods originating from the toponym is found. God, responsible for climatic events, was understood to be the provider of the fertility reaching the earth from the sky and the protector of life. Depending on the geographical conditions of the region, the god also has the identity of a mountain god. Although archaeological, numismatic and epigraphic data are known from the region regarding the cult, 19 stone bull offerings, some of which we know from inscriptions, are of different importance. Although the stone bull offerings have minor differences iconographically, they are united, but they are spread over a wide period of time (V. B.C. - II. century A.D.). In the evaluation made with style-critical comparison made according to different time periods and cultures for stone bull offerings, it is concluded that although the artifacts are votives, they also represent the god himself. The religious content of the stone bull offerings and some details of their iconography show continuity with the Storm God Cult, of the Bronze Age and later entered into syncretistic integration with the God Zeus. At this point, it is thought that the stone bull offerings are representative of a deep-rooted heritage dating from early times. The reason for this is that the beliefs are conservatively preserved due to factors such as the region being isolated due to geographical conditions and having less cultural interaction. In these circumstances, it can be said that the Paphlagonia stone bull offerings are the zoomorphic reflections of a late period, which exhibit a syncretistic connection between the local storm gods of the Bronze Age and the belief in Zeus.

Anahtar Kelimeler: Zeus • Fırtına Tanrısı • Boğa • Paphlagonia • Tunç Çağı

Keywords: Zeus • Storm God • Bull • Paphlagonia • Bronze Age

Bir Fırtına Tanrısı olarak Zeus, Anadolu kimliği ile Paphlagonia Bölgesi'nde (Fig.1) en çok tapınım görmüş tanrıdır. Bölgede görülen Zeus inancı, Bonitenos, Poarinos, Sarsos, Monios, Strategos, Kar-

* Dr., Kastamonu Kent Müzesi. 0000-0002-1573-9831 | paphlagonia@gmail.com

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 22/09/2021 | Kabul Tarihi: 09/02/2022 ; Karasalihoğlu M. 2022, "Paphlagonia'da Zeus Kültü ve Boğa Bağlantısı". *Cedrus X*, 165-190.

zenos, Kimistenos gibi birçok değişik epithetle kendini gösterir. Tanrının epithetleri genellikle yerel toponime ve otokton kabilelere işaret etmektedir¹. Epithet çeşitliliği² bölgede toplulukların, iklimsel olaylardan sorumlu ve dolayısıyla bereketle ilişkili ama insanların yanı sıra; ülke topraklarına uzanan, tarım ve hayvancılığın da koruyucusu olan bir tanrı inancına sahip olduğunu göstermektedir³. Bazı veriler tanrının kithonik özelliklere de sahip olduğu düşündürür⁴. Bölgede tespit edilmiş tanrıya ilişkin 30 epithetin 16 tanesi yerel ve toponime bağlı isimlerden oluşur⁵. Tanrı bu hâliyle Asia Minor'un diğer yerlerinde olduğu gibi Zeus ismini özellikle Hellen kolonizasyonu ve sonrasında da Hellenenin yayılması ile almış olmalıdır⁶. Yani bölgede Zeus ismiyle tapınılan tanrı, bölgenin coğrafi koşulları da göz önüne alındığında Tunç dönemlerinde görülen fırtına tanrısı karakterinde⁷, muhtemel kökenleri daha eskiye giden, otokton bir tanrı olarak ve zaman içerisinde de synkretik bağlarla dönüşerek Zeus ismini almış olabilir. Bu dönüşüm dinsel inançların evrimi içerisinde genel geçer bir kabul iken, zaman içerisinde dönüşümün izleri ve özellikle de yerel tanrıların kökenlerine ilişkin arkeolojik verilerin kaybolmasıyla tam olarak takip edilememektedir.

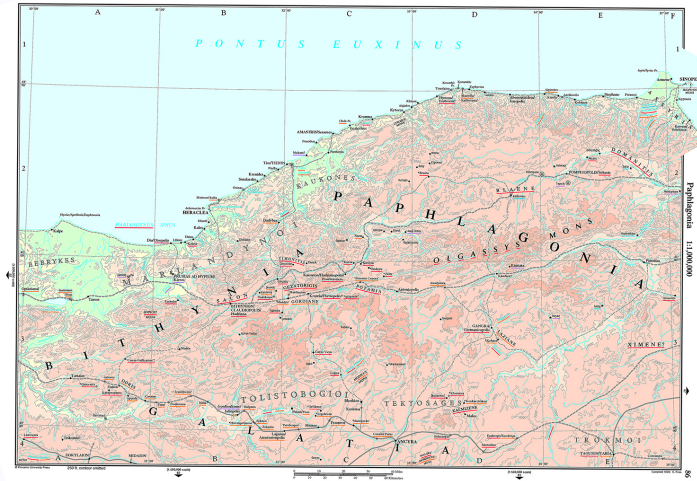

Fig. 1. Paphlagonia Bölgesi Haritası (Talbert 2000, 86 C2)

Paphlagonia Bölgesi'ndeki Zeus kütlerine ait arkeolojik ve epigrafik verilerin bir kısmını oluşturan yazıtlı bir şekilde tanrıya adanmış taş boğa adakların varlığı biçimsel ve anlamsal olarak farklıdır. Bu eserler, bölgede Tunç Çağı izlerini taşıyan Fırtına Tanrısı ve Boğa Tanrı inancının izlerini Roma İmparatorluk Dönemi içine kadar taşıdığını göstermektedir⁸.

Bölgedeki arkeolojik veriler Zeus'a antropomorfik olarak tapınılmasının yanında boğa şeklinde

¹ Saprykin 2009, 253.

² Karasalihoğlu 2021, 446-447.

³ Reinach 1905, 118-119; Nilsson 1951, 34; Saprykin 2009, 253; 2010, 466.

⁴ Paphlagonia Bölgesi'nde Zeus Syrgastes, Zeus Ktesios, Zeus Panktesios, Zeus Brontaios, Zeus Bonitenos, Zeus Karzenos, Zeus Kimistenos ve Sinope'deki Iupiter Dis'in (Zeus-Hades) kithonik özellikleri olduğu belirtilmiştir (Tac. *hist.* IV. 83; ayrıca bk. Nilsson 1906, 162; Saprykin 2009, 253; 2010, 467; Chiai 2019, 136-141).

⁵ Karasalihoğlu 2021, 446-447; Toponime bağlı örneklerin yoğun görüldüğü bir başka bölge ise Phrygia'dır, bk. Eraydın 2002.

⁶ Şahin 2001, 1.

⁷ MÖ II. binde bölgede Fırtına Tanrısı Kültü, Pala tanrısı olan Zeparwa ile temsil edilmektedir (Corruba 1970, 1-2).

⁸ Işık 2019, 324.

yani zoomorfik olarak da tapınıldığını göstermektedir. Bölgedeki Zeus Kültü'ne ilişkin en önemli buluntu grupları arasında yer alan taş boğa adakların stil kritik karşılaştırmalarla Geç Tunç Çağı Anadolu Fırtına Tanrısı'nın mirasına sahip olduğu ve tanrı Zeus'a synkretik dönüşümü sırasında da biçimsel ve inanç olarak pek değişmediği anlaşılmaktadır⁹.

Paphlagonia Bölgesi'nde Zeus Kültü sikkeler üzerinde MÖ IV. yüzyıl ortalarından itibaren görülmeye başlar ve tanrı, sikkelerde antropomorfik olarak tek ve yanında Tanrıça Hera ya da Demeter ile birlikte görülür¹⁰. Epigrafik kayıtlar ise Hellenistik Dönem'de görünmeye başlar¹¹. Epigrafik belgelere göre bölgede 30 adet Zeus epitheti tespit edilmiş, bu epithetlerden 16'sı yerel, toponim kaynaklı iken diğer epithetler Hellen, Phrygia, Mısır, Pers ve Pontos kökenli ve synkretik epithetler olarak MS III. yüzyıl içlerine kadar görülürler¹². Arkeolojik veriler ise geniş bir yelpazede yer alıp MÖ V. yüzyıldan Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar uzanır. Arkeolojik veriler içerisinde bölgede tespit edilen epithetlerden sadece Zeus Bonitenos'a ait tapınağın varlığı kesin iken Zeus Syrgastes, Zeus Strategos, Zeus Sarsos ve Zeus Kimistenos gibi yerel ve toponime dayalı olduğu düşünülen epithetli tanrılara ait tapınakların varlığı ise henüz olasılık şeklindedir¹³. Arkeolojik diğer bulgular ise heykel, sunak, kartal adak heykelleri, taş, pişmiş toprak ve bronz boğa heykel ve heykelcikleri, mühür, kurşun ağırlık, kalyp-ter, kandil, seramik kaplar gibi çok çeşitlidir. Bu bulgular içerisinde ünük sayılabilecek taş boğa adaklar ise oldukça ayrıcalıklıdır. Bir kısmı üzerinde Zeus'a adandıklarına ilişkin yazıtların varlığı ile şu ana kadar tespit edilen 19 adet taş boğa adak, bölgedeki Zeus Kültü tapınıminde tanrının hem bir Fırtına Tanrısı olarak algılandığını hem de Tunç Çağı'nda olduğu gibi zoomorfik bir inanın geç dönemlere kadar sürdüğü düşüncesini akla getirmektedir. Bu düşünce aynı zamanda kült bulguları arasında yer alan pişmiş toprak bazı boğa heykelcikleri ile de desteklenebilir.

Paphlagonia Boğaları

Paphlagonia Bölgesi İç Anadolu Platosu ile Karadeniz arasında yer alır. Bölge coğrafyasının şekillenmesinde kuzey ve güneyde yer alan dağ sıraları önemli rol oynar. Ayrıca Pontos Euksenos kıyılarında uygun limanların olmadığı gibi iç hinterlanda geçişin zor olması ve bölgenin büyük yol sistemlerinden yoksun oluşu bölgeyi Asia Minor'da yalıtılmış bir bölge gibi bırakmaktadır. Geniş bir alana yayılan bölgede Pontos Euksenos sahilinin hemen 30 km gerisinden başlayan Küre Dağları silsilesi ile güneyde de Olgassys Dağ sıraları arasından kalan kısım İç Paphlagonia olarak, Küre Dağlarının kuzeyi ise Kıyı Paphlagonia olarak ayrılmıştır¹⁴.

Paphlagonia Bölgesi'nde Zeus Kültleri geniş bir buluntu grubuna sahip olup bölgenin en baskın antikçağ inancıdır. Bu buluntu grubu içinde taş boğa adaklar, bronz ve pişmiş toprak boğa heykelcik ve figürinleri ise ayrı bir önem taşır. Sinope Sarapis Tapınağı yakınından gelen pişmiş toprak boğa figürinleri¹⁵ dışında diğer eserlerin buluntu konteksi belirsizdir. Bu noktada kültle ilişkili olduğu düşünülen boğa biçimli eserlerin tümünün bir adak olduğu düşünülebilir. Boğa, zaman zaman tanrıları simgeleyen bir kutsal hayvan olması yanında bir kurban adığıdır da. Bu nedenle belirli bir tan-

⁹ Karasalihoğlu 2021, 362-363.

¹⁰ SNG Black Sea, 1323-25, 1328, 1642.

¹¹ Karasalihoğlu 2021, 172.

¹² Karasalihoğlu 2021, 446-447.

¹³ Karasalihoğlu 2021, 459-460.

¹⁴ Str. XII. 3. 9.

¹⁵ Budde 1956, 6.

rının tekelinde bulunmamıştır. Boğa, bereketin simgesi olarak synkretik, tarımla ilgili eril tanrıların simgesi olarak görülür. Zeus başta olmak üzere Sarapis, Dionysos, Attis ve Mithras gibi tanrıların ana kurban hayvanı da olan boğa aynı zamanda Anadolu yerel tanrılarının tapınımlarında önemli yer tutar ve kökenleri muhtemelen Hitit Dönemi'ne kadar geri gider¹⁶. Bu noktada Paphlagonia Bölgesi Zeus Kültleri kapsamında ele alınan boğa eser grubu içerisinde taş boğa adakları; yazıtları, boyut ve betimlemeleri ile farklılık taşır ve bir adaktan çok adandıkları tanrının kendisini tasvir ettikleri düşünülebilir.

Tamamı İç Paphlagonia'dan bulunmuş taş boğa adaklarının 3 adeti Amastris teritoryumundan diğerleri ise Pompeiopolis teritoryumundan bulunmuştur¹⁷. Bu boğa adakların Zeus Kültü içinde değerlendirilmesinin nedeni Amastris teritoryumunda kalan 3 örneğin iki ayrı Zeus epithetini (Zeus Gainios ve Zeus Koropizos) gösterir yazıtı sahip olmasıdır. Diğer bir örnek de Araç'tan bulunmuş ve yine adak yazıtına sahipken; yazıtsız olan bazı örnekler üzerinde de kırmızı boya izleri görülebilmektedir.

Boğa adaklar üzerinde yapılan stil kritik çalışması, kendi aralarında küçük farklara sahip olsalar da bunların aslında belirli bir bütünlük içinde yapıldıklarını göstermiştir. Bu bütünlük ise "kanonik" bir yapıya işaret etmektedir. İç Paphlagonia'dan gelen boğa adaklar batıda, Amastris kenti teritoryumunda kalan Eflani-Kastamonu sınırından başlayarak; Pompeiopolis'in doğusuna kadar uzanan Amnias Vadisi'ne yayılmış durumdadırlar. Bu adaklar muhtemelen yerel köklere sahip Zeus'un değişik epithetlerini taşımalarına karşın, kült uygulamaları açısından ortak bir tanrı ya da tanrı adağı niteliğine sahiptirler.

Küçük farklarla birbirinden ayrılan boğa adakları 6 grupta toplanmış olup bunların genel özellikleri ise şu şekildedir: Boğaların malzemesi kalker, kireçtaşı ve mermerdir. Boğalar ayakta, sabit ve üç boyutlu olarak yapılmışlardır. Boğaların üç boyutlu olmaları onların bir kült heykeli ya da bir kutsal alanda her yönden görülebilecek şekilde tasarlandıkları izlenimini verir. Boğalar arka ayaklarından güç alıp, kısmen yükselen başları, gerdan ve göğüslerini öne çıkartmış bir şekilde dururlar. Başlar, geniş üçgen formunda, 25-30°'lik açılarla yükselen kalın ve orantılı boynuzlara sahiptir. Alın üstünde saçlar düz, kısa tutamlar şeklinde ortadan ikiye ayrılarak her iki yana doğru devam ederler. Alından aşağıda ise iç içe yarım dairelerden oluşan saç bukleleri incelenerek aşağı inmektedir. Küt burunlar, burun kenarlarında yarım daire çukurlarla gösterilen burun delikleri, ağız ortasında ince çizgi yine genel özelliklerdir. Gözler yuvarlak, bazılarında kaş çizgisi belirgindir. Örneklerin içinde başı korunmuş olan üçünde yular bulunmaktadır. Alt çeneden başlayan gerdan ön bacaklara kadar heybetli olarak gösterilmiştir. Vücutlar, silindirik ve esnemenen gösterilmiştir. Örneklerin tamamında kuyruklar kalçadan çıktıktan sonra sağdan sola doğru yarım daire formunda kıvrılarak vücuda yapıştırılmış ve uçları püsküllü bir şekilde bitirilmiştir. Sadece iki örnekte kuyruklar stilize kalın çizgi şeklindedir. Gerçekçi yapılan boğa adakların belirgin özelliklerinden biri de hayvanın cinsel organının vurgulanmış olmasıdır. Aşağıda Grup 2 olarak adlandırılan Karlı köyü örneklerinde cinsel organ yuvası karnın ortasına yakın bir noktada huni şeklinde gösterilmiş, diğerlerinde ise cinsel organ karnın ortasına kadar yatay bir şekilde getirilmiştir. Sadece iki örnekte hayvanın hayaları görünür.

¹⁶ Bittel 1976, 176-178; Saprykin 2010, 498-499; Işık 2019.

¹⁷ Bu boğa adakların bir kısmı daha öncede tespit edilmiş ve yayımlanmıştır (Yaman 1935; Gökoğlu 1952; Donceel 1984; Dökü *et al.* 2011, 219-223).

Grup 1

Stil-kritik olarak ele aldığımız boğa adaklarımızın 1. Grup'unu (Fig. 2) katalogumuzdaki No: 4, 5, 16 (Fig. 3.), 17 ve 18 adlı, çoğunluğu Pompeiopolis kökenli örnekler oluşturmaktadır. Ölçüleri bakımından en büyük ve aynı zamanda en detaylı ve gösterişli grubu oluşturan bu örnekler, yular taşıyan biri hariç birbirine benzeyen boğaları içermektedir. Tümünün bacakları diz seviyesinden kırık olup, ortalama 80 cm yüksekliğe sahiptirler. Boğaların uzunluğu 120-146 cm arasında değişmektedir. Ortalama genişlikleri ise 35 cm civarındadır.

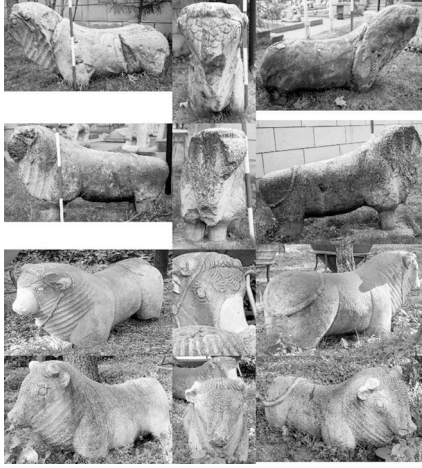

Fig. 2. Paphlagonia Boğaları, Grup 1

Fig. 3. Sırasögütler Köyünden Boğa Başı

Mermer olan örneklerimizin başları kararlı bir biçimde vücuttan yükselmektedir. Ön cepheler daha güçlü verilmiştir. Başlar, üçgen şeklinde daralarak gelmektedir. Bir örnekte boynuzlar kısmen korunmuştur (No: 18 - Env. 9100 (Fig. 4-5)). Bu örnekte boynuzlar, kalın bir şekilde kafadan çıkıp yaklaşık 25°'lik bir açı ile yükselirler. Kulaklar boynuzun altında üçgene yakın ovalikte kulak çukuru belli edilecek şekilde verilmiştir. Boynuzların hizasında saçlar az bukleli ve ortadan ikiye ayrılmış şekildedir. Alın hizasından aşağıdaki kısım ise iç içe yarım daireler şeklinde stilize verilmiştir. Burunlar küt ve ağız ise çizgi ile ayrılmaktadır. Grubun sadece Kızılkise (No: 4 - Env.43) örneğinde gözler iç içe iki çizgi içinde gösterilirken diğer dört örnekte gözler düğme şeklinde verilmiştir. Dört örnekte de kaş kalın verilirken, No: 18 - Env.9100 örneği hariç göz çukuru da belirtilmiştir. Env. 9100 örneği dışındaki üç örnekte de boynuzu çevreleyen yular vardır. Yularlarda üç'er metal yansıması süs görülmektedir. Tüm boğalarda gerdan görkemlidir. Gerdan boğumları dar aralıklı ve sık olup geniş bir boyna sahiptirler. Vücutlar heybetli, silindirik ve düz karınlıdır. Bacaklar güçlü gösterilmiş, kuyruklar sola atılmış ve püsküllü bitimlidir. Boğaların cinsel organları karın ortasına kadar yatay vaziyette gösterilmiştir.

Burada görülen ortak özelliklere bakarak bu 1. Grup eserler içinde, geliş yeri önceden sadece Kastamonu olarak gösterilmiş olan Ankara Medeniyetleri Müzesi'nde yer alan Env. 9099 ve 9100 (No: 17-18) örneklerinin buluntu yerinin diğer örnekler gibi (No: 4-5) Pompeiopolis olduğunu söyleyebiliriz.

Bu grubun örnekleri içinde korunmuş boynuz biçimleri başta olmak üzere diğer ortak özellikleri olan kafa yapısı ve saç kıvrımlarından oluşan baş betimleri Paphlagonia kralları II. ya da III. Pylaimenes (MÖ 133-95) dönemlerine ait olan sikkelerdeki¹⁸ boğa başı ile aynı özelliklere sahiptir (Fig. 6).

¹⁸ Arslan 1990, 73.

Bu benzerlik kabul edilirse boğa adakların varlığını MÖ II. yüzyılın II. yarısına kadar geri götürmek mümkündür. Aynı zamanda boğa adakların Zeus'a adanması ya da tanrı Zeus'un betimi olduğu kabul edilirse Paphlagonia Krallığı'nın krali sikkelerinde de yer alan boğa betimiyle yerel kökenli Zeus'un krali koruyucu olduğu düşüncesi ortaya çıkar. Benzer durum Pontus Bölgesi'nde de geçerli olup Mithradates Hanedanlığı yönetiminde tanrı Zeus'un, devletin koruyucu tanrısı olması özellikle sikke betimlerinde vurgulanmıştır¹⁹.

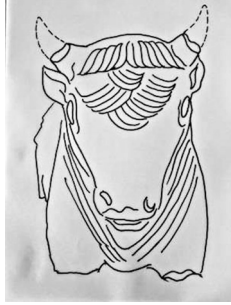

Fig. 4. Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nden 9100 Env. Nolu Boğanın Baş Çizimi

Fig. 5. Anadolu medeniyetleri Müzesi'nden 9100 Env. Nolu boğa

Fig. 6. Pylaimenes II ya da III'e ait Paphlagonia Krallığı sikkesi (SNG von Aulock, no. 6793)

Fig. 7. Paphlagonia Boğaları, Grup 2

Grup 2

Bu grupta 2 boğa adağı yer alır. Belirleyici özellikleri boyunlarının daha dik olarak yükselmesi ile gözlerin oldukça dışa taşkın bir şekilde verilmesidir. Genel anlamda vücut şekli, saç tasarımları ve gözlerin yapısı ile Grup 1 örnekleri ile benzerdir. Aynı zamanda bu örnekler de Pompeiopolis kökenlidir (No: 12 ve Glyptotek Müzesi'nde sergilenen No: 19). Grup 2'nin ilk gruptan tek farkı ise gerdanlar da boğum sayısının azalmış ve doğala daha da yaklaşmış olmasıdır. Bu özellik Grup 2 örneklerinin ilk gruptan daha geç döneme ait olması ile açıklanabilir (Fig. 7).

Boğaların boyunları diğer taş boğa adaklara göre oldukça dik ve yüksektir. Başlar kalın değildir ve çıkık elmacık kemikleri üzerine gözler yerleştirilmiştir. Alın üzerindeki boynuz hattında saçlar diğer örneklerle aynı iken boynuz çizgisi altında, alın üzerinde iç içe daireler şeklinde gelen saçlar dörder sıra hâlinde aşağıya inmektedir. Belirleyici özellikler arasında gözler yüzün yanlarındayken, oldukça

¹⁹ Saprykin 2009.

dışa taşkın göz bebeklerinin belirgin verilmiş olması gösterilebilir. Kaş çizgileri gözün yanlarına doğru uzatılmışlardır. Gerdanlar kalın boğumlu ve diğer örneklere göre daha kısadır. Vücutlar güçlü kas hatları şeklinde iken karınlar sarkıtılmadan gösterilmiştir. Kuyruklar yine sol yanda ve uçları püskül şeklinde, cinsel organlarda yatay verilmiştir.

Bu benzeşim göz önüne alındığında Glyptotek Müzesi'nde sergilenen (No: 19) boğa adağının da Amnias Vadisi'nin orta kesiminden ve belki de Pompeiopolis'ten gelmiş olduğunu düşünebiliriz.

Grup 3

Bu boğa adak grubunun buluntu alanı Amnias Vadisi'nin tamamını kaplar ve bu adaklar en kalabalık grubu oluşturur (Fig. 8). Grubun bir örneği dışında (No: 7 - Env. 140) başlar korunamamıştır. Grubun örnekleri katalogda No: 3, 6, 7, 8, 9, 11 ve 15 olarak gösterilmiş olup, bunların belirleyici özellikleri ince ve alçak vücutlar, ölçü benzerliği ve tüm örneklerin kireçtaşından yapılmış olmalarıdır. Örneklerde boyun çok yükselmez. Vücutlar ince, sırt kısmı hafif eğimlidir. Buna karşın karın yine düzdür. Baldırlar kaslı yapılmışlardır. Boğalar, arka bacaklara yaslanır ve göğüsler kısmen öne çıkarılmıştır. Korunmuş bazı örneklere göre gerdan boğumları Grup 1 ve 2'ye göre daha geniş aralıklı ve doğala yakındır. Kuyruklar sol yana atılmış ve ucu püsküllüdür. Yalnızca bir örnekte (No: 9 - Env.148) kuyruk buğday başağı gibi çapraz çizgilerle işlenmiştir. Yine bu örnekte boğanın hayaları arka bacak arkasında gösterilmiştir. Tüm örneklerde cinsel organ yatay biçimde uzatılmıştır. Bu grup içinde No: 11 - Env. 459'no.lu²⁰ örnek bitirilmemiş olsa da genel hatları ile grubun diğer örnekleri ile uyumaktadır. Bu grubun farklı bir örneği, Karlı'dan gelen (No: 3 - Env.9) yazıtlı örnektir. Bu adak Zeus Gainios'a adanmıştır (Fig. 9)²¹.

Fig. 8. Paphlagonia Boğaları, Grup 3

Fig. 9. Zeus Gainios'a Adanmış Taş Boğa Adak

²⁰ 459 envanter no.lu boğanın fotoğrafında görülen 534 envanter numarası eski olup mevcut envanter fişlerindeki yeni numaralar kullanılmıştır.

²¹ Donceel 1984, 33, dn. 68.

Yazıt²²:

Δί Γαινί[--]

ΕΥΕΛΠΙΣΤ[--]

3 ἀνέθηχ[εν].

Çeviri:

*Euelpist[os]**Zeus Gaini[os]'a**adayarak dikti*²³.

Zeus Gainios'a adanmış bu örnek gibi Karlı köyünden Zeus Koropizos'a adanmış iki örnek (No: 1, 2 - Env.6-7) daha bulunmaktadır. Zeus Gainios'a adanmış bu örnek, yazıtına göre MS II. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir.

Grup 4

Bu grup örnekleri Amnias Vadisi'nin güneybatı sınırından, Kastamonu'nun Araç ilçesinden (No: 13-14) gelmektedir. Grup, iki örnekten oluşur ve bunların bacak, boyun, başları yoktur. Grubun belirleyici özelliği boru şeklinde vücutlarıdır. İki eserin de ölçüleri birbirine yakındır ve vücut uzunlukları diğer birçok boğa adak örneğine göre daha uzundur. Boğaların kuyrukları yine sol yanda dururken, bir örnek püsküllü diğeri ise parmak şeklinde üç parça hâlinde verilmiştir. Envantersiz eserlerden bir tanesi üzerinde yazıt bulunmaktadır (Fig. 10-11).

Yazıt²⁴:

Χαρίδημος οἰκονό-

μος ἀνέθηκεν εὐχῆς χά[ριτι].

Çeviri:

*(Ben) kâhya Kharidemos bu adağı yerine getirmek için diktim*²⁵.

Fig. 10. Paphlagonia Boğaları, Grup 4

Fig. 11. Kâhya Kharidemos'un Adağı Olan Taş Boğa Adak

Grup 5

Bu grup Zeus Koropizos'a adanmış iki adet boğadan oluşmaktadır (No: 1, 2 - Env. 6-7). Eserler Karlı köyünden bulunmuştur. Bu grubun belirleyici özellikleri ölçü yakınlıkları, cinsel organların ve gözlerin verilmiş şekilleridir. İki eserin de yazıtları sağ ve sol omuz üzerindedir (Fig. 12).

İki örnekte de başlar yüksektir. Env. 6'da (No: 1) kısmen korunan boynuz 30°'lik bir açı ile yükselir. Kulaklar boynuzun altında, üçgene yakın ovalikte gösterilmiştir. Boynuzlar üzerindeki saçlar kısa ve düz olarak verilmiş, ortadan saçın ayrımı derin verilmiştir. Bu örnekte alna düşen kısım diğer örneklerde olduğu gibi değil düz tutamlar şeklinde verilmiştir. Grubun örneklerinde gözler geniş boncuk şeklinde verilmiş ve göz bebekleri iç içe iki halka içindedir. Yine belirleyici başka bir özellik de bu

²² Marek 1993, 181, Am. Kat. No. 96.

²³ Donceel 1984, 22.

²⁴ Karasalihoğlu 2021, 275.

²⁵ Karasalihoğlu 2021, 275.

örneğin burnunda zikzak şeklinde iki sıra çizgi, Env. 7'de (No: 2) yanlardan gelip, burun ortasında aşağı doğru inerek birleşen üç düz çizgi kullanılmasıdır. Burunlar küt bitimlidir. Gerdanlar ön bacaklara kadar inmiş ve üç'er boğumla gösterilmiştir. Vücutlar silindirik, kuyruklar sol yanda uçları püsküllü bir şekilde verilmiştir. Boğaların cinsel organları diğer boğa adakların aksine karnın ortasına yakın bir noktadan sağrı şeklinde çıkartılmıştır. Env. 6'da huni şeklinde diğer örnekte ise iç içe halkalardan oluşan huni şekilli cinsel organ gösterilmiştir. Zeus Koropizos'a adanmış bu örneklerin yazıtları şu şekildedir (Fig. 13-14):

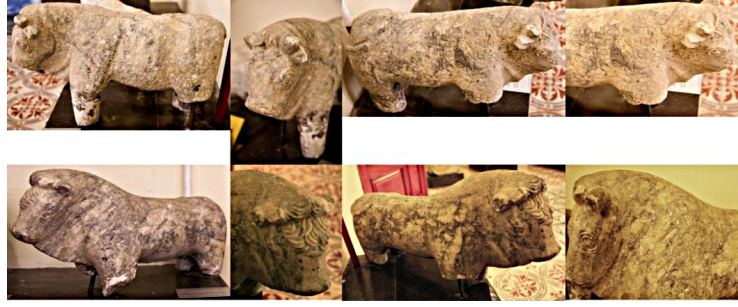

Fig. 12. Paphlagonia Boğaları, Grup 5

Fig. 13. Zeus Koropizos'a Adanan Taş Boğa Adak

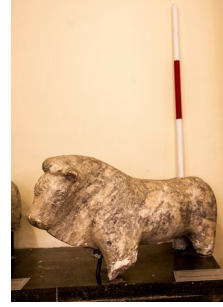

Fig. 14. Zeus Koropizos'a Adanan Bir Diğer Taş Boğa Adak

Yazıt²⁶ :

Δι̅ Κοροπι̅ζω

Δισούκων

Γαίου άνέ-

4 θηκεν.

Çeviri: *Gaius ođlu Disoukon Zeus Koropizos'a adayarak dikti*²⁸.

Yazıt²⁷ :

Δι̅ Κοροπι̅ζω

Δεζούκων

Γαίου άνέ-

4 θηκεν.

Çeviri: *Gaius ođlu Dezoukon Zeus Koropizos'a adayarak dikti*²⁹.

Zeus Koropizos toponim ile ilişkilendirilir. Her iki yazıt da harf karakterlerine göre MS II. yüzyılın ikinci yarısı ya da III. yüzyılın başlarına tarihlendirilir.³⁰

²⁶ Marek 1993, 180-181, Am. Kat. No. 96.

²⁷ Marek, 1993, s. 181, Am. Kat. No. 96.

²⁸ Donceel 1984, 22.

²⁹ Donceel 1984, 34.

³⁰ Donceel 1984, 33-34.

Grup 6

Bu grupta tek bir örnek yer alır (No: 10). Baş ve ayaklarının kısmen korunmuşluğuna karşın ölçüleri bakımından diğer örneklerle göre kısa ve küçüktür. Baş, vücuda oranla orantısızdır. Diğer örneklerde görülen dışa taşkın ve yuvarlak gözlere karşın badem şeklinde gözlere sahiptir. Bu eserde kuyruğun verilmiş şekli, Grup 4'te yer alan (No 14) boğa adakla aynı olduğu için tarihlenmesinin MS II. yüzyıl olması uygun düşmektedir.

Boğa Adakların Değerlendirilmesi

Zeus'a adanmış bu taş boğa adaklar, işlev ve stil olarak uzun bir geleneği takip eden bir sürecin temsilcileri olarak değerlendirilebilir. Bu boğa adakların tarihlendirilmesi ve işlevlerinin tartışılması açısından Roma Dönemi'nden Hitit Dönemi'ne kadar geri giden ve boğa şeklinde olan çeşitli arkeolojik örnekler ışığında bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Karşılaştırma için az sayıda örnek olmasından dolayı geniş bir coğrafya ve geniş bir zaman dilimi kullanılmaya çalışılmış, Paphlagonia boğa adaklarında görülen, yazıt, gerdan, göz çukurları, saçın şekli, duruş ve kuyruk atımı gibi özellikler dikkate alınmıştır.

Karşılaştırma için ilk örneğimiz Olympia'da Herodes Atticus ve eşi Regilla tarafından yaptırılan anıtsal nymphaeumun merkezinde yer alan, yazıtına göre (MS 153) Zeus'a adanmış mermer boğadır³¹. Boğa ayakta, sabit durur ve başını hafif aşağıya eğmiş ve karşıya bakmaktadır. Yumuşak hatlara sahip ve kaslar belirgin değildir. Boynuzlar kısa ve diktir. Kulaklar boynuzların altında, başa yapışık ve geriye doğru yapılmıştır. Saç, düz bırakılmış ve ortadan ikiye ayrılmıştır. Alın üzerindeki kısa saçlar, plastik görünümlü olup dalgalı hatlarla verilmiştir. Baş dar bir üçgen şeklindedir. Gözler, derin göz çukurları içinde dışa taşkın yuvarlaktır. Göz kapağı ve kaş çizgisi doğaldır. Boyun altından çıkan gerdan birkaç boğum şeklinde uzanır. Karın düz olup kuyruk sol tarafa doğru yönelmiştir. Olympia boğasının, tanrıyı sembolize etmekten çok ona ait bir kurban hayvanı olarak betimlendiği söylenebilir. Doğal ve estetik yapılan boğa, Paphlagonia boğa adaklarında olduğu gibi yabancı bir görkemden uzaktır. Olympia örneğinin genel ve detay hatları Paphlagonia boğa adaklarının gösteriminde uzaktır.

Bithynia Bölgesi'nin doğu sınırında olan Prusias ad Hypium (Düzce-Konuralp) kentinde mermer bir boğa heykelciği bulunmaktadır (Env. No. 200). Eser yarı işlenmiştir. Ölçüleri Y.16, G. 26 ve D. 8 cm'dir. Mermerden yapılan eser kabaca yontulmuş ve yarım kalmıştır. Boğa, plinthe ile tek bloktan yontulmuştur³². Heykelcik, tamamlanmamış olsa da genel hatları, sabit duruşu, sırt ve karnın düz bırakılmış olması ile Paphlagonia boğa adaklarına benzemektedir. Muhtemelen bu boğa da bir adak olarak yapılmış olmalıdır. Boğa, kentin diğer birçok heykeltıraşlık eserleri gibi MS II. yüzyıl ortalarına ait olmalıdır.

Ephesos'ta Augustus Dönemi (MÖ 27 - MS 14) Bazilika yapısının sütun başlıklarında iki yana bakan boğa başı kullanılmıştır³³. Boğalar, sütunların taşıyıcı olarak genişletilmiş alanlarda yer alır³⁴. Gözlerin derin bir göz çukurunda dışa taşkın bir şekilde olması, boynuzlar ve alın üzerindeki saçların doğala yakın ve üçgen bir form içinde verilmesi ile gerdanın şekli Paphlagonia boğa adakları ile ben-

³¹ Bol 1984, 111-112.

³² Sezer 2016, 67-68 Kat. No 52.

³³ Alzinger 1974, 36 abb. 86-91.

³⁴ Plattner & Schmidt-Colinet 2005, 245.

zerlik göstermektedir. Buna karşın göz kapaklarının varlığı, alındaki saçlarının detaylı ve daha doğal olması, boynuz diplerinde tüylerin gösterilmesi ve boynuz altında bir bandın kullanılması ile de farklılaşır.

Bir başka örnek, Nemea Zeus Kutsal Alanı'ndan, yazıtlı ("ΑΛΕΑΤΙΣ ΑΝΕΘΕΚΕ", "Aleatis *beni adayarak dikti*") bronz boğa heykelciği olup MÖ IV. yüzyıla tarihlendirilmektedir.³⁵ Boğa ayakta, sabit ve karşıya bakar şekilde yapılmıştır. İşlev ve stil olarak Paphlagonia boğa adakları ile oldukça benzerdir. Tanrı Zeus'a yazıtlı bir şekilde sunulması, sabit ve boru biçimli gövde, baş ve gözlerin verilmiş şekli, kaş kemerinin belirginliği, gerdan ve cinsel organın şekli benzerlikleri oluşturan özelliklerdir. Paphlagonia boğa adaklarından farklı unsurlar ise boynuz yüksekliği, saçın sadece boynuz üstünde gösterilmesi, kuyruğun aşağıya indirilmiş olması ve arka ayakların dizden kırık olması ile görülebilir.

İstanbul Müzesi'nde Dodona Zeus Kutsal Alanı'ndan çıktığı düşünülen ancak geliş yeri olarak Epiros (Kastoria köyü) gösterilen bronz bir boğa heykelciği bulunmaktadır. P. Devambez eserin Roma öncesi bir tarihlendirmeye sahip olması gerektiğini düşünür.³⁶ Boğa genel olarak Nemea boğası ile benzerdir. Ayakta, sabit ve karşıya bakar şekilde yapılmıştır. Kalıp tekniğinde yapılmış boğa, güçlü kaslara sahiptir. Silindirik bir gövde ve kalın bir boyna sahiptir. Bu özellikleri ile yine Paphlagonia boğa adakları ile benzerdir. Ayrıca Nemea boğa adağında görülmeyen alın üzerindeki saçın dogala yakın kıvrımlarla verilmesi ile Paphlagonia boğa adaklarına daha da yakınlaşmaktadır. Epiros (Dodona) boğa adağının, Nemea örneği ile aynı özelliklere sahip olması bu boğa adağının da tarihinin MÖ IV. yüzyıl olması gerektiğini gösterir.

Miletos kazılarında bulunmuş ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen MÖ VI. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen mermer bir boğa heykeli bulunmaktadır. Yüksekliği 55 cm, uzunluğu 103 cm'dir. Eserin bacakları, kafasının bir kısmı ve boynuzlar kırıktır.³⁷ Boğa ayakta, sabit durmaktadır. Göğüs geniş ve kuvvetli ancak kas detayları olmaksızın gösterilmemiştir. Vücuda oranla küçük olan baş ve ovale yakın üçgen yüz bulunmaktadır. Bir kısmı kırılmış olan kulaklar boynuz altında yuvarlağa yakın badem şeklindedir. Gözler düğme şeklindedir. Alt çeneden çıkan gerdan gergin ve boğumları çizgiseldir. Karın hafif iç bükey gösterilmiştir. Cinsel organ yatay biçimde verilmiş ve hayaları oldukça belirgindir. Milet boğasının, Paphlagonia boğa adakları ile benzerlikleri olması yanında bu örnek, kafa ve gerdan boğumları ile farklılık taşımaktadır. Boğanın gerdan boğumlarının çizgisel ve stilize yapılmış olması Milet boğasının Paphlagonia örneklerinden daha erken olduğunu göstermektedir.

Paphlagonia Bölgesi kaya mezarlarının bazı örneklerinde ön cephe rölyef ve sütun başlarında boğalar görülmektedir. Bölgede Donalar (Kalekapı), Aygırkayası, Salarköy, İskilip 1 nolu kaya mezarlarının sütun başları boğa biçimlidir.³⁸ Bu mezarlardaki sütun başları Pers etkisinde yapılmış dizleri üzerine çöken boğalar şeklindedir. Donalar Kaya Mezarı'nın ön cephesinde, mezar odasına açılan holün batı tarafında panel içerisinde saldırır şekilde yapılmış bir boğa rölyefi bulunmaktadır. Her ne kadar vücudun genel duruşu çalışma konusu olan taş boğa adaklardan farklı olsa da boynuz ve saç kurgusu ile göz çukurunu çeviren çizgiler karşılaştırma olanağı sağlar. Donalar Kaya Mezarı'ndaki bu

³⁵ Couch 1931, 44-47.

³⁶ Devambez 1937, 29-33, pl. VII.

³⁷ Mendel 1914, 573, foto. no. 2051.

³⁸ Dökü 2008, 25.

boğanın tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler olsa da³⁹ Magna Graekia'dan Thurion kentinin MÖ V. yüzyıla ait sikkelerindeki boğa betimleri ve MÖ V. yüzyılın son çeyreğine ait Pers etkili gemmalardaki boğalarla karşılaştırılması sonucunda MÖ V. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmesi kabul edilmektedir⁴⁰.

Paphlagonia Bölgesi'nde Pers kültürü ile şekillenmiş boğa motifleri sadece kaya mezarlarında görülmez. G. Ortiz ve Hellen Stathalos koleksiyonlarınca satın alınan⁴¹ ve Kopenhag Ulusal Müzesi'nde sergilenen (Env. No.13537) gümüş, boğa protomlu bir rhyton; Bulgaristan Borova'dan bir başka rhyton⁴² ve Kuzey Thrakia'dan bulunan Rogozen Hazinesi içinde gümüş bir kap üzerindeki boğa figürleri de Paphlagonia boğa adakları ile karşılaştırmak açısından önemlidir. Pers sanatı etkisindeki bu eserler Sinope kökenli ve MÖ IV. yüzyıla ait kabul edilir. Bu boğalar, Paphlagonia boğa adakları ile biçimsel anlamda temelde ayrılışlar da belirgin göz çukuru içinde dışa taşkın gözlerin yuvarlak yapılması, kaş kemerinin belirginliği, özellikle Rogozen örneğinde gözün çift halka ile verilmiş olması, burun deliklerinin konumu ve altında saçlı alanın bulunması ile de yakınlaşmaktadır. Pers sanatında mimari ve madeni eserlerdeki boğa betimlerinde tüylerin damlacık şeklinde, stilize ve süsleme amaçlı yapılması temel farklardan birini de oluşturur. Paphlagonia boğa adakları içinde Taşköprü örneklerinin (Env. No. 43 ve 76) gözlerin badem formuna yakın olması, saç bukleleri ve kaş kemerleribaz alındığında Pers etkisi altında yapıldığı, aynı zamanda da Donalar Kaya Mezarı'nın ön cephesinde boğa rölyefi ile de karşılaştırıldığında MÖ V ya da IV. yüzyıla ait olabileceği düşünülür⁴³.

Phryg sanatında bağımsız yapılmış boğa motifi görmek mümkün olmasa da Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer alan ve Gordion'da bulunmuş olan iki panelden oluşan küçük bir orthostat modeli üzerinde görülen ana tanrıça ve boğa motifi bu açıdan önemlidir⁴⁴. Ana Tanrıça cepheden, ellerini açmış bir şekilde betimlenmiştir. Boğa ise tanrıçaya arkasını dönmüş yürür pozisyonda ve tanrıça ile aynı boyutta verilmiştir. Boğa profilden verilirken başı ise cepheden gösterilmiştir. Boğanın sol ön ayağı önde, sağ bacak ise geridedir. Boğanın sırtı düzdür ve kafası hafif yükselmiştir. Tahribattan dolayı görünen tek boynuz kısa ve kalındır. Yüzü ovaldir ve göz badem şeklindedir. Gerdan yoktur ancak göğüs dışa taşkın yapılmıştır. Cinsel organ arkada aşağı sarkık bir şekilde verilmiştir. S. B. Ersöz, bu rölyefteki boğanın ana tanrıça ile aynı boyutta yapılması ve tanrıçanın ters tarafına doğru hareket etmesi nedeniyle her iki figüründe eşit öneme sahip olduğunu belirtir. Bunun yanında boğanın Phrygia Bölgesi'ndeki tanrıça betiminin olduğu kaya anıtlarında görülen aslanlar gibi bir yardımcı hayvan olmadığına da dikkat çekerek bu boğa betiminin tanrıça ile eşit düzeyde eril bir tanrıyı simgelediğini düşünür. Ersöz, boğa olarak temsil edilen bu tanrının, Hitit Dönemi'nden gelen bir Hava Tanrısı olabileceği gibi Phrygia'da Zeus ile eşleştirilmiş bir tanrı olabileceğini de belirtir. S. B. Ersöz ayrıca, Gordion'dan gelen orthostat üzerinde betimlenen boğa tanrı ve antropomorfik tanrıça betimin, Hitit Dönemi'nde Alacahöyük şehir kapılarında da tasvir edilmiş olmasından dolayı geleneksel bir düşüncenin devamı olarak yorumlar⁴⁵. Gordion'dan gelen bu eserdeki boğanın muhtemel bir erkek tanrının tezahürü olması, benzer düşüncenin Paphlagonia boğa adaklarında da görü-

³⁹ Akurgal 1955, 65; von Gall 1966, 29-33.

⁴⁰ Dökü 2008, 83-85.

⁴¹ Amandry 1953; 1959; Summerer 2003.

⁴² Summerer 2003, 55-58; Stoyanov 2010, 411-415 fig. 4.

⁴³ Donceel 1984, 28-29.

⁴⁴ Ersöz 2006, 163.

⁴⁵ Bittel 1976, fig. 209, 214-216; Ersöz 2006, 163-164.

lüyor olması bir karşılaştırma kriteri oluşturur.

Phrygia Bölgesi'nden yine orthostat üzerindeki bir boğa betimi yine Kybele tapınımı ile ilişkilendirilir ve MÖ VII. yüzyıla tarihlendirilir⁴⁶. Boğa, alçak kabartma olup yürür vaziyette gösterilmiştir. Kavisli gelen sırt güçlü bir boyun ile yükselmiştir. Boynuzlar önde, kısa ve kalın yapılmıştır. Kulaklar boynuzların altında geriye doğru kıvrımlıdır. Derin bir göz çukuru içinde göz yuvarlak ve dışa taşkındır. Kaş kemeri alın hizasından çıkan iki çizgi ile gösterilmiştir. Burun küt ve ağız yarı açıktır. Gerdan boğumsuzdur. Baldır kasları çizgilerle gösterilmiştir. Karın düz bırakılmış ve kuyruk aşağıya sarkıtılmıştır. Cinsel organ vehayalar belirgindir. Bu boğa betiminde görülen derin göz çukuru ile dışa taşkın gözler, kaş kemerinin varlığı gibi unsurlar Paphlagonia boğa adakları ile benzerliği sağlarken; boğanın boğumsuz gerdana sahip olması da Paphlagonia boğa adaklarından daha erken bir dönemde yapıldığını işaret eder.

Fig. 15. Şanlıurfa Müzesi'nden yazıtlı boğa (Kulakoğlu 1999; Denizhanogulları *et al.* 2018)

Boğanın, Fırtına Tanrısı'nın kutsal hayvanı olması yanında tanrının kendisini de temsil ediyor olması Geç Hitit Dönemi din anlayışında da görülür. Şanlıurfa Müzesi'nden boğa şeklinde heykel kaidesi (MÖ X. yüzyıl sonu) boğa şeklinde yapılmış köşe kaplama levhası (MÖ VIII. yüzyıl) ve özellikle yazıtlı, Fırtına Tanrısı Tarhunza'ya adandığı (Fig. 15) düşünülen bir boğa heykeli (MÖ VIII. yüzyıl ortaları) bu düşünceyi gösteren arkeolojik bulgulardır⁴⁷. Geç Hitit sanatında yer alan boğa motifinin Fırtına Tanrısı ile ilişkisi açıktır. Bu döneme ait eserler genel anlamda plastiktir. Ba-

şın korunduğu örneklerde gözün halka içinde, dışa taşkın olması, alında saç alanının varlığı ile baldırların gösterilmesi Paphlagonia boğa adakları ile benzeşmektedir. Öte yandan yazıtlı boğa heykelinin sahip olduğu (No: 13) vücut yapısı ile özellikle Pompeiopolis kökenli boğa adakların yapısı neredeyse aynıdır. Boğa betimli bu eserlerin muhtemelen Fırtına Tanrısı'na adanmış olması, Anadolu gelenekli bir sürecin temsilcisi olduklarını gösterebilir.

Boğa, Fırtına Tanrısı Teişeba ile ilgili olarak Urartu sanatında özellikle bronz kazan ve diskler üzerinde de yer alır. Betimlemelerinde hareket hâlindeki boğanın kuyruğu aşağıya sarkıtılmıştır. Boynuzlar öne çıktıktan sonra yükselir. Gözler, burun ve ağız çizgileriyle belirtilir ve gözler belirgin kaş kemeri altında dairesel çizgilerin içinde badem şeklinde verilir. Boğa başlarında saç alanı belirlenmiş de detaysızdır. Vücut detayları da çizgisel hatlarla gösterilmiştir⁴⁸. Glyptotek Müzesi'nde sergilenen Paphlagonia kökenli taş boğa adak da bu benzer özellikler nedeniyle Cumae'dan çıkmış Urartu kökenli bronz kazanın boğa başı protomu ile karşılaştırılmıştır⁴⁹. Paphlagonia boğa adakları için Urartu kültürünün direkt etkisinin olması beklenmezken, kaş çıkıntısı, göz halkası ve alna düşen saç alanının ayrılmış olması Anadolu geleneğinde sonradan görülecek örnekler için ayrı bir basamak oluşturur.

Boğa, Hitit sanatında yoğun bir şekilde görülür ve onun biçimsel özellikleri bu yoğun kullanımın-

⁴⁶ Naumann 1983, 63; Prayon 1987, 55, 204 Kat.no.24, 8a.

⁴⁷ Kulakoğlu 1999, 170-171, 173-174, pl. 3-4, 7; Denizhanogulları *et al.* 2018, 59-60.

⁴⁸ Çavuşoğlu-Gökçe 2013, 106-113.

⁴⁹ Poulsen 1968, 58.

dan dolayı da çeşitlilik gösterir. Paphlagonia boğa adakları ile karşılaştırılmaları noktasında özellikle zamansal farklılık göz önüne alındığında zorluklar çıksa da tanrı Zeus'un gibi gökyüzü/fırtına tanrısını simgelemelerinden dolayı hem anlam hem de biçim olarak karşılaştırılmaları mümkündür.

Hitit Dini'nde boğa betiminin yoğun olmasından dolayı Paphlagonia boğa adakları ile karşılaştırmada bilinen bazı örnekler baz alınmıştır. İlk örnek, Paphlagonia Bölgesi'nin güney sınırında yer alan İnandıktepe'den bulunan bir vazodaki boğa betimidir. İnandıktepe, MÖ XVII. yüzyıla tarihlendirilen bir kült merkezidir⁵⁰. Vazo üzerinde friz kuşakları içindeki panellere kabartma tekniğinde motifler yerleştirilmiştir⁵¹. Bu motif sahnelerinden birinde sunak üzerinde duran boğa şeklindeki Fırtına Tanrısı'na tapınım sahnesi bulunmaktadır⁵². Boğa, ayakta ve karşıya bakar şekildedir. Düz gelen sırtın üstünden boyun yükselir. Boynuzlar hafif yüksektir. Gözler çift halka içinde badem şeklinde gösterilmiştir. Boğanın göğsü ileriye çıkarılmıştır. Boğanın gerdanı çizgisel olarak gösterilmiş, karın düz ve kuyruk aşağıya sarkıtılmıştır. İnandıktepe boğasının ayakta, sabit ve ön bacaklarının birleşik olması, boynuzlarının kısıklığı, gözlerin çift halka içinde olması ve gerdanının çizgisel de olsa gösterilmesi ile Paphlagonia boğa adakları ile benzerlik sağlamaktadır.

Benzer bir betim Alacahöyük Sfenkli Kapı frizlerinde yer alır. Burada, kral ve eşinin, boğa şeklinde gösterilen Fırtına Tanrısı'nın önünde tapınım yaptıkları görülür. Frizler, IV. Tuthaliya (MÖ 1236-1210) Dönemi'ne tarihlendirilir⁵³. Boğa, profilden ve sabit olarak gösterilmiştir. Frizin bir kısmı kırık olduğu için boğanın kalça kısmı zarar görmüştür. Boğanın sırtı düz gelip baş dik bir şekilde yükselmektedir. Boynuzlar önce yana sonra yukarıya yönelir. Boynuz üzerinde yoğun olmayan saç tutamı görülebilmektedir. Baş burna doğru daralır. Göz hafif dışa taşkındır. Burun delikleri önde, ağız ince bir çizgi ile ayrılmıştır. Boğanın geniş göğsü üzerinde gerdan vurgulanmıştır. Karın neredeyse düz olup altındaboğanın cinsel organı hayaları ile birlikte belirgindir. Baldırlar çizgisel ve kaslıdır. Boğada çapraz şekilde yerleştirilmiş koşum takımı bulunmaktadır. Alacahöyük Boğası'nın da İnandıktepe Boğası gibi sabit ve ön bacaklarının birleşik olarak gösterilmesi, boynuz, gözün ve gerdanın görkemli bir şekilde gösterilmesi ile Paphlagonia boğa adakları ile benzerlik sağlamaktadır. Hatta yuların varlığı Pompeiopolis kökenli boğalar ile benzerliği artırmaktadır.

Paphlagonia boğa adaklarının ortak özelliği görkemli bir şekilde yapılmış olan boğumlu gerdanlardır. Boğazköy yakınlarından bulunan kireçtaşı bir heykel parçası dizleri üzerine çökmüş ve boğumlara sahip görkemli gerdanı ile boğaya aittir. Hitit İmparatorluğu'nun ilk dönemlerine ait olduğu düşünülen parça aynı zamanda Hitit sanatındaki nadir üç boyutlu eserlerden biridir. Boğada öne çıkan unsur boğumlu gerdandır⁵⁴. A. Schachner, boğumlu gerdanın genelde Hitit sanatında görülen düz gerdan tasvirlerine göre farklı ve ayırt edici bir özellik olduğunu belirtir.

Hitit Dönemi pişmiş toprak boğaları içinde Sarissa'dan bulunmuş örneklerin kuyruk tasarımı Paphlagonia boğa adakları ile oldukça benzerdir. Paphlagonia boğa adaklarındaki kuyrukların gösterimi yarım yuvarlak şeklinde vücudun sol kenarına yapıştırılmasıdır. Kuyruklardan ikisi hariç tamamı püsküllü bir biçimde yapılmıştır. Kuyrukların bu gösterim şekli farklı zaman dilimi ve kültürlerde yaptığımız karşılaştırmalarda karşımıza çıkmamasına karşın Hitit Dönemi örneklerinde ise

⁵⁰ Özgüç 1988.

⁵¹ Özgüç 1988, 15-38.

⁵² Özgüç 1988, pl. 46-1.

⁵³ Taracha 2011, 133-142; 2012, 110-112.

⁵⁴ Schachner 2019, 836-840, lev. 2a-b, 4a-c.

görülmektedir (Fig. 16). Sarissa akropolünün güneyindeki "C Yapısı" olarak adlandırılan Hitit Tapınağı'nın 21 No.lu odasından çıkan ve kentin Fırtına Tanrısı'na ait olduğu düşünülen pişmiş toprak boğalar Orta Hitit Dönemi'ne (MÖ XVI-XIV. yüzyıl başı) tarihlendirilmektedir⁵⁵. Çift olan boğaların başları kırıktır ve sonradan restore edilmişlerdir. Ayakta ve sabit duran boğaların vücutları boru biçimlidir. Ön ve arka bacakların arası hafif açıktır. Kuyruklar, yarım yuvarlak yaparak vücudun sağ sol yana doğru atılmıştır. Kuyruk bitimleri ise noktalarla işlenmiştir. Cinsel organlar yatay bir şekilde karın altında gösterilmiştir.

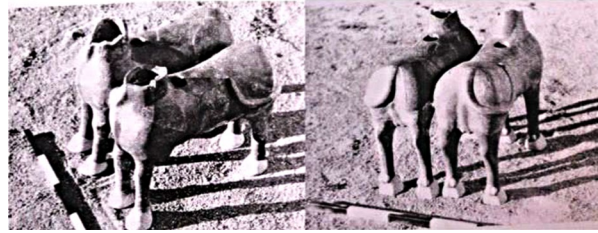
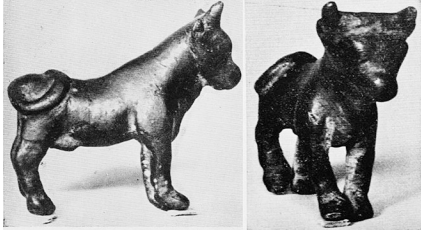

Fig. 17. Alcahöyük'ten Bronz Boğa (Böhl 1933)

Fig. 16. Sarissa'dan Pişmiş Toprak Boğalar (Müller 1998)

İnandiktepe kazılarında bulunmuş olan pişmiş toprak boğa heykelcikleri de⁵⁶ Sarissa örnekleri ile benzerdir. Bu örneklerde de çukur göz bebeği içinde iri badem şeklinde gözler olup göz kapakları kabartma, kaşlar ise çizgi ile belirtilmiştir. Boynuzun hemen altındaki kulaklar belirgin oval şekildedir ve yine yular bulunmaktadır. Gerdan çenenin altından bacakların arasına kadar uzatılmıştır. Boyun ve gövde silindir şeklinde ve sağrıları hafif kabartma şeklinde verilmiştir. Ayakta, sabit durur şeklindeki boğaların kuyruk tasarımları Paphlagonia adakları ile aynıdır.

Hitit sanatında nadir görülen bronz bir boğa⁵⁷ konumuz açısından oldukça önemlidir (Fig. 17⁵⁸). Boğa, Hitit yazılı kaynaklarından çokça bahsedilen ancak nadiren ele geçen Fırtına Tanrısı'na ait metal boğa temsillerden biridir⁵⁹. Fırtına Tanrısı Teşup'a adandığı düşünülen boğa bir kült nesnesi olarak kabul edilmektedir. 6 cm uzunluk 5-3,5 cm yükseklikte ve 130 gram ağırlığındadır. Eser MÖ XVI-XIII. yüzyıl arasına tarihlendirilmektedir⁶⁰. Boğa ayakta, arka bacaklardan güç almış vücut ileri doğru kararlı bir şekilde durmaktadır. Vücut boru biçimli, boyun kararlı bir şekilde yükselmektedir. Üçgen baş üzerinde gözler yandadır. Burun küt bitimli ancak incelemek gelir. Boynuzlar başa orantılı kalınlıkta ve kısadır. Kulaklar boynuzların arkasında kısmen badem şekillidir. Saç kısmı sadece boynuzun baş çizgisinde olup alna düşmemiştir. Görkemli sayılabilecek gerdan doğal boğumlarla gösterilmiştir. Ön baldırlar belirgin, arka bacaklar hafif dirsekten bükülü olup toynaklar belirgindir. Cinsel organ yine yatay ve karın ortasına doğru uzatılmıştır. Kuyruk arkadan çıktıktan sonra vücuda yapışık biçimde daire oluşturduktan sonra sol yan tarafa doğru getirilmiş ve küt bir biçimde burada bitirilmiştir. Boğa, bu şekliyle Paphlagonia boğa adaklarının neredeyse aynısı olup aynı zamanda prototipi gibi durmaktadır.

⁵⁵ Müller-Karpe 1998a, 450; 1998b.

⁵⁶ Özgüç 1988, 43-44 lev.60-62, E 1.

⁵⁷ Roos 2006, 17-18.

⁵⁸ Bronz Hitit boğası için kullanılan yayınlarda eserin kuyruk ucu kısmı görünmemektedir. Eserin tamamını detaylı incelememiz için Leiden Üniversitesi Assyrioloji Kürsüsü'nden Willemijn Waal'ın kişisel arşivindeki fotoğraflardan yararlanılmış olduğundan kendisine teşekkür ederim.

⁵⁹ Güterbock 1983, 211-216.

⁶⁰ Böhl 1933, 10-11; Bittel 1937, 4-5.

Paphlagonia Taş Boğalarının Tarihlendirilmesi

Paphlagonia boğa adaklarının tarihlendirilmesi oldukça zordur. Özellikle boğa adakların arkeolojik bir kontekse bağlı olarak bulunmaması bu zorluğu artırırken şu ana kadar bu adaklar üzerine çok az çalışma olmuştur. Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki (No: 17, 18 - Env. 9099-9100) boğa adaklar için E. Akurgal herhangi bir kriter belirtmeksizin Ion sanatına ait olduğunu belirttiği bu eserleri MÖ VI. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemiştir⁶¹. Glyptotek Müzesi'ndeki (No: 19) örnek için Poulsen'de MÖ IV. yüzyıl tarihini önermiş ve bu adağın Ion sanatına ait olduğunu ifade etmiştir⁶². Taşköprü kökenli boğalar ise (No: 3, 4 - Env. 43-76) R. Donceel tarafından MÖ V. yüzyıla tarihlendirilmiştir. R. Donceel ayrıca bu boğa adakların Pers sanatı etkisinde olduğunu ama aynı zamanda Son Tunç Çağı'ndan gelen mirası da devam ettirdiğini belirtmiştir. Donceel ayrıca Alisaray köyünden (No. 7 - Env. 140) gelen boğa adağını MS II-III. yüzyıla, Zeus Koropizos ve Gainios'a adanmış yazıtlı boğa adaklarını da yazı stillerine göre MS II. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemiştir.

Paphlagonia boğaları için ele aldığımız temel kriterler, yazıt az olduğu için stil-kritik olarak karşılaştırma yaptığımız örneklerde de görülen göz, saç, gerdan ve boğumların verilmesi ile kuyruğun pozisyonu olmuştur. Bu noktada kaş kemeri, göz ve gerdan boğumlarının gelişimi gibi nedenlerle 1. Grup boğaların MÖ V. yüzyıla tarihlenebileceğini önerebiliriz. Grup 2'deki boğa adakların tarihi gerdan boğumlarının sayılarının azalarak doğala yanaşmış olmasından dolayı MÖ V. yüzyılın sonu IV. yüzyılın başı olarak verilebilir. Grup 3'teki boğa adaklar, karşılaştırma yaptığımız Nemea ve Dodona örnekleri izinde ve korunan gerdanların oldukça doğal ve geniş boğumlu olması gibi özelliklere bakarak MÖ IV. yüzyılın ortalarından başlayarak daha geniş bir tarih aralığına yerleştirilebilir. Bu grupta yer alan yazıtlı tek boğa adağının yazı stili nedeniyle MS II. yüzyıla tarihlenmesi (No: 3 - Env. 9), bu grup için önerdiğimiz tarihlenmemizle çelişmektedir. Bu boğa adağının geldiği yerden yine yazıtına göre Zeus Koropizos'a (No: 1, 2 - Env. 6-7) adanan iki boğa adağı da bulunmaktadır. Ancak Zeus Koropizos'a adanmış boğa adakları hem malzeme hem de stil açısından Zeus Gainios'a adanan örnekten farklıdır. Bu noktada iki adak arasındaki farkın ya geliş yerlerinin ayrı olmasına rağmen aynı buluntu yeri olarak gösterilmesi ya da özellikle Zeus Gainios'a ait boğa adağının daha erken bir dönemde yapılıp sonradan ikinci bir kullanım evresine sahip olmasıyla açıklanabilir. Grup 4'te yer alan envantersiz örneklerin biçimleri aynı olup birinin yazıtlı olması nedeniyle bunlar MS II. yüzyıla verilebilirler. Grup 5'teki Zeus Koropizos'a adanmış örneklerin biçimsel farklılıkları, saç, göz ve cinsel organ gibi detaylar ve yazıtları nedeniyle MS II. yüzyıla tarihlenmeleri kabul edilebilir.

Paphlagonia'dan bulunmuş ve Zeus Kültü'ne ait olan taş boğa adakları, MÖ V. - MS II. yüzyıl gibi geniş bir aralığa stil kritik karşılaştırması ile yerleştirilmişlerdir. Bu adakların tarihlendirilmesi için kullanılan kriterlere sahip örnek sayımız maalesef çok azdır. Adaklar için başka malzemelerden yapılmış figürinler ya da resim sanatı üzerinden de kıyaslamak pek olası değildir. Buna karşın taş boğa adakların, saç, gerdan ve gerdan boğumu gibi unsurlara bakarak bir gelişim süreci geçirdiği görülebilmektedir. Yine de örnek sayısının azlığı bu gelişim sürecinin de sağlıklı takibini ve kesin tarihlenmesini engellemektedir.

Pişmiş Toprak ve Bronz Boğa Adaklar

Paphlagonia Bölgesi'nde Zeus Kültü kapsamında ele alınan bronz ve pişmiş toprak boğa eserlerin büyük çoğunluğu yine tanrıya sunulmuş adak eşyaları olarak değerlendirilebilir. Bunlar arasında

⁶¹ Akurgal 1995, lev. 82 a-b.

⁶² Poulsen 1968.

Pompeiopolis teritoryumunda kalan Dayılar (olası) Kutsal Alanı⁶³, Sinope teritoryumunda Asar Tepe Zeus Kutsal Alanı⁶⁴, Sinope Sarapis (?) Tapınağı çevresinden⁶⁵ gelen pişmiş toprak boğalar Klasik ve Helenistik Dönem'e yerleştirilirler. Bunlar içinde Sinope Sarapis Tapınağı çevresinden gelen örnekleri L. Budde, tapınak yapısından daha erken döneme ait ve konut alanlarından çok sayıda gelmiş olmasından dolayı bölgede var olan bir boğa tanrıya yerel bir saygı olarak değerlendirmiştir⁶⁶.

Pişmiş toprak boğa örnekleri içinde Zeus Bonitenos tapınak (MS 209⁶⁷) alanından gelen örnekler ise oldukça farklıdır. Örnekler içinde baş ve gövdelere ait hiçbir parçaya rastlanmazken, 11 adet boynuz 12 adet de bacak parçası bulunmuştur. Boynuzlar masif ve el yapımıdır. Ele geçen boynuzların çeşitli boyutlarda olması bu pişmiş toprak boğa adaklarının da çeşitli büyüklükte olduğunu göstermektedir. Örnekler arasında en büyük boynuz parçasının 12,5 cm olduğu göz önüne alındığında büyük boyutlu adak heykellerinin olduğu anlaşılmaktadır. Boynuzlar, uca doğru incelenerek gelen, sivri bitimli ve iç büküktür. Boynuzlar içinde bir parça ise çark yapımı olup parçanın içi boştur. Bazı örneklerde ise siyah firmis izleri görülmektedir. Bacaklar ise çarkta yapılmıştır ve bunların içleri boştur. Bacaklar boru şeklinde aşağıya doğru daralarak gelmekte, toynak kısımları genişletilerek araları açık bir şekilde bitirilmektedir. Bazı bacakların arkasında toynak çıkıntısı bulunurken dizler ve bilekler dışa taşkın bantlarla gösterilmiştir.

Zeus Bonitenos tapınak alanından gelen pişmiş toprak boğalar Paphlagonia Bölgesi'ndeki diğer örneklerle yapım tekniği açısından tamamen farklılık göstermektedir. Öte yandan biçimsel olarak bakıldığında Klaros Apollon Kutsal Alanı'ndan Protogeometrik/Geometrik Dönem'e tarihlendirilen yuvarlak sunak içinden MÖ X-VII. yüzyıl arasına tarihlenen pişmiş toprak adaklara oldukça benzerdir⁶⁸. Zeus Bonitenos tapınak alanından gelen bulgular yüzey buluntusu olduğu için kesin bir tarihlere izin vermez. Ancak Klaros örneklerine teknik ve stil olarak benzerliği, Zeus tapınım alanından gelmiş olmaları ile belkide tapınak alanının Roma İmparatorluk Dönemi öncesi tapınım pratikleriyle ve hatta bölgedeki Zeus Kültü ile ilişkili boğa tapınımının Tunç Çağı ile sonraki dönemler arasındaki bağlantıyı sağlayan bulgular olabilirler. Bu düşüncemizi destekleyen bir başka unsur da Zeus Gainios ve Zeus Koropizos'a adanmış taş boğa adakların buluntu yeri olan Karlı köyünün Zeus Bonitenos Kutsal Alanı'na çok yakın bir noktada olması ve bu noktada da taş boğa adakların tapınak alanından gelmiş olma ihtimalinin yüksekliği⁶⁹.

Bölge müzelerinde (Çankırı ve Kastamonu) sergilenen bronz boğalar ise Roma Dönemi'ne ait olup bunların kült adakları oldukları anlaşılmaktadır⁷⁰.

Değerlendirme: Paphlagonia Boğaları Tunç Çağı Fırtına Tanrısının Devamı Mı?

Paphlagonia Bölgesi boğa adaklarının yazıtlı olan örnekleri sayesinde bir fırtına tanrısı da olan Zeus'a adandıkları anlaşılmaktadır. Yazıtların yerel tanrılara işaret ettiği açıktır. Bölgenin genel anlamda Zeus kültlerine bakıldığında tanrının bazı epithetler altında bölge ve şehirleri koruyan, (Zeus Bonite-

⁶³ Karasalihoğlu 2021, 250.

⁶⁴ Işın 1998, 108.

⁶⁵ Budde 1956, 6.

⁶⁶ Budde 1956, 6.

⁶⁷ Marek 1993, 180 Am. Kat. No. 95.

⁶⁸ Tanrıver 2009; 2015; Gürbüz 2012.

⁶⁹ Summerer 2014, 200; Karasalihoğlu 2021.

⁷⁰ Karasalihoğlu 2021, 211, 264.

nos, Zeus Kimistenos, Zeus Strategos, Zeus Syrgastes) diğer epithetlerin ise (Zeus Sarsos, Zeus Monios, Zeus Koropizos, Zeus Gaios vd.) ise toponime dayalı daha küçük alanların koruyucu tanrısı olduğu görülmektedir. Genelde iklimsel olaylardan sorumlu, dağ tanrı kimliğindeki (Bölgenin ortalama yüksekliği 775 m olup Zeus Kültü'ne ilişkin tüm veriler ve özellikle boğa biçimli kült eserleri 800 m ile 1300 m arasındaki rakımlara sahip yerleşimlerden gelmektedir.) Zeus, bereket kültü temelinde bölge insanının pratik yaşamındaki ana dayanağını oluşturmuştur. Kimi epithetler altında kithonik özellikler de gösteren tanrının bu özellikleri ile gökyüzü-toprak korelasyonu yanında insanların doğumundan ölümüne kadar olan varlık sürecinin belirleyicisi olduğunu da ortaya koyar⁷¹.

Boğa, her ne kadar prehistorik dönemden itibaren insan yaşamının din dünyasında, kozmogonik bir yapıdan yola çıkarak, iklimsel döngü metaforu, ölümler dünyasına yolculukta koruyucu, eril bereket simgesi, hayvanların evcilleştirilmesini simgeleyen güç sembolü olarak kabul edilse de⁷² Uruk ve Cemdet Nasr Dönemi'nden (MÖ 3200-2750) itibaren⁷³ Fırtına Tanrısı'nın tezahürü ve tanrının kutsal hayvanı olarak karşımıza çıkar. Anadolu'da da özellikle MÖ II. binde fırtına tanrısı olarak görülen Taru, Tarhunt ve Teşup, hem gökten yağmur olarak inip toprağı dölleyen ilahi güç hem de zoomorfik boğa olarak tapınım görmüştür⁷⁴.

MÖ I. Bin ortalarından itibaren Fırtına Tanrısı'nın boğa olarak tapınımına örnekler Lykia Bölgesi'nden gelir. Bölgede Dynastlar Dönemi'nde (MÖ VI yüzyıl - MÖ 360) boğa kabartmalı alanlar Luvi kökenli Fırtına Tanrısı Tarhunt'la ve aynı zamanda ölü kültüyle ilişkilendirilir. Bu kutsal alanların, Lykçede Tarhunt'un karşılığı olarak kabul edilen tanrı Trqqas'ın tapınım yeri olduğu ileri sürülür. Buradaki boğa kültü ile boğa kurbanı uygulamalarının tanrı Tarhunt ve sonrasında da Iuppiter Dolikhenos'la bağlantılı olduğu düşünülür. Phellos'taki kutsal alanda boğa kabartmalarının normalden büyük yapılmış olmaları nedeniyle burada doğrudan boğa tapınımının yapıldığı iddia edilip Lykia Bölgesi'ndeki erken dönem boğa kültürünün geç dönemdeki yansıması olduğu ileri sürülmektedir⁷⁵. Keza Fırtına Tanrısı Trqqas'ın Hellence ve Lykçe çift dilli Ksanthos Yazıtlı Dikmesi'ne bakarak Zeus'la eşleştirilmiş olduğu da kabul edilmektedir⁷⁶. Tlos'ta MÖ IV. yüzyıla ait bazı mezar yazıtlarında da geçen Lykçe "Boğa Rahibi" ifadesi de Traqqas Kültü ve külte ait boğa ile ilişkilendirilmiştir⁷⁷. Bu noktada Fırtına Tanrısı ve Boğa Kültü'nün, Lykia Bölgesi örneklerinden yola çıkıldığında Asia Minor'un kapalı bölgelerindeki yerel inançlar olarak Klasik Dönem içlerine kadar kendini koruduğu, Grekçenin yayılmasıyla yerel inanış olan Fırtına Tanrısı Kültü'nün Zeus ile birleştiği ya da yer değiştirdiği söylenebilir. Boğanın MÖ I. binden başlayan ve Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar giden, Fırtına Tanrısı – Zeus synkretik dönüşümünde tanrının kendisinden çok kutsal hayvanı ve atrübüsü olduğu Iuppiter Dolikhenos⁷⁸, Iuppiter Heliopolitanus⁷⁹ ve en son da Zeus'un Europa'yı

⁷¹ Karasalihoğlu 2021, 458-459.

⁷² Otte *et al.* 1994, 201-203; Haas 1994, 315; Cauvin 2000; Schmidt 2007; Meskell 2015; Muhaisen 2016, 171-172; Hodder 2017.

⁷³ Haas 1994, 317.

⁷⁴ Haas 1994, 319-320, 325-328.

⁷⁵ Işık 1998; Işkan 2004a; 2004b, abb.2

⁷⁶ Raimond 2002, 125.

⁷⁷ Raimond 2005, 11-19.

⁷⁸ Turcan 1996, 10.

⁷⁹ Cook 1914, 567-575; Schwemer 2007, 161; SNG ANS, 1281-1282.

kaçırması hikâyesinde⁸⁰ görülebilir.

D. Magie (1950, 188), taş boğa adakların geldiği İç Paphlagonia için Asia Minor kökenli bir dağ halkı, genelde küçük çiftçiler, Hellenizm'den etkilenmemiş olan basit köy yerleşimleri şeklinde ve toplumsal yapısı çok da değişmeden uzun zaman var olmuş halklardan oluştuğunu söyler. Bölge coğrafi anlamda ana arter yollara uzak, Olgassys Dağları ile Anadolu Platosu'ndan ayrılmıştır. Kıyının hemen arkasından yükselen Küre Dağları nedeniyle de iç bölgeye genişleyen hinterlandı bulunmaktadır. Bu kısıtlılıklar bölgede "yalıtılmış" bir coğrafya oluşturmuş aynı zamanda da kültürel dinamiklerin değişimini yavaşlatmıştır. Özellikle iç bölgenin Hellenizm ve Romanizasyon'dan uzak kalması da bölgedeki yerel epitetlerle görülen Zeus inancının kökeninde Tunç Çağı'na dek uzanan yerli bir Anadolu dininin varlığını akla getirmektedir.

Paphlagonia boğa adaklarının tümünde görülen kuyruk tasarımı, karşılaştırılan örnekler içinde sadece Hitit Dönemi örneklerinde görülmektedir. Kuyruğun gösterimi yanında, gerdan ve boğumları, arka bacaklara kısmen dayanan ve boru biçimli vücut, kapalı ön bacaklar ve sabit duruş gibi başka benzerlikler de göz önüne alındığında Son Tunç Çağı'ndan itibaren süre gelen Anadolu gelenekli ifade tarzının Paphlagonia boğa adaklarıyla devam ettiği söylenebilir. Tabi ki zamansal farklılık düşünülüğünde Paphlagonia boğa adaklarının, Tunç Çağı dininin birebir devamı olduğunu söylemek imkânsızdır. Ayrıca bu sürecin izlenmesini sağlayacak arkeolojik verilerde şu an için bulunmasa da yukarıda da belirtildiği gibi boğa betimli Anadolu Fırtına Tanrısı inancının uzak bir mirası yaşatılmış olabilir.

Paphlagonia Bölgesi'nin MÖ II. binine ait arkeolojik veriler Fırtına Tanrısı'nın izini sürmek adına oldukça yetersizdir. Bölge, Hatti ve Hitit coğrafyasına yakındır ancak bu kültürlerin varlığına ilişkin net kanıtlar yoktur. Ama aynı zamanda Hitit öncesi Fırtına Tanrısı'nın kült şehirleri olduğu bilinen Nerik ve İnandıktepe gibi tapınak kentleri Paphlagonia Bölgesi'nin klasik dönemlerdeki sınır çizgilerinde yer alır. Nerik'te son dönem kazılarında basamaklı bir tünelle birlikte Fırtına Tanrısı tapınağına ve boğa figürün parçalarına ulaşılmıştır⁸¹. Hitit arşivlerinde kült kenti Nerik'te boğaya tapılan festivallerden bahsedilirken metinlerde Nerikli kadınlar "Boğa Şarkılarını" söylemekte, o şarkılar eşliğinde kral da boğalarla birlikte yürümektedir⁸². Bölgenin güneyindeki İnandıktepe buluntuları da Fırtına Tanrısı tapınağından gelmektedir.⁸³ Görüleceği üzere Orta Tunç Çağı'ndan itibaren güçlü bir Fırtına Tanrısı inancı bölgenin yakın çevresinde bulunmaktadır.

Kastamonu Arkeoloji Müzesi'nde yer alan ve Kınık'tan gelen metal buluntu grubu içindeki boğa rhytonları, aslan-boğa mücadelesinin sahnelendiği Taprammi Çanağı (MÖ XIV-XIII. yüzyıl), Pınarbaşı Mızrak Mağarası'ndan bulunmuş olan kılıç gibi Son Tunç Çağı eserlerine bakıldığında muhtemelen asıl kullanım mekânlarından taşıma ile gelmiş olsalar da Paphlagonia Bölgesi ya da yakın çevresinde MÖ II. bine tarihlenebilecek bir Fırtına Tanrısı tapınağı dolayısıyla inancına da işaret etmektedir⁸⁴.

Arkeolojik verilerin az olmasına karşın bazı filolojik veriler ise Paphlagonia Bölgesi'nde Fırtına Tanrısı ve Boğa Kültü üzerine bilgiler edinmeyi mümkün kılar. Hitit yazılı kaynaklarına göre bölge-

⁸⁰ Ovid. *Met.* II. str. 844-875.

⁸¹ Czichon *et al.* 2019; 101-105.

⁸² Haas 1994, 319.

⁸³ Özgüç 1988.

⁸⁴ Emre-Çınaroğlu 1993; Ünal 1999; Genç 2005, 140, L. 531-532; Glatz 2017, 83-84.

nin, MÖ II. bin ortalarından itibaren Pala Bölgesi'nde yer aldığı görülür⁸⁵. Hitit arşivlerinde 160 kelimedenden oluşan Palacaya ait metinler bir Bereket/Fırtına Tanrısı olan Zaparwa/Zıparwa Kültü'nden bahseder⁸⁶. Hatti kökenli bu pantheonda sadece Güneş Tanrısı Tiyad, Hint-Avrupa etimolojisine ait görünmektedir⁸⁷.

Hatti Fırtına Tanrısı Taru'nun Sümerce logogramı ISKUR ile yazılıp teriomorfik olarak boğa ile temsili gibi Pala Tanrısı Zaparwa da aynı logogramla gösterilmektedir. Aynı zamanda tanrı Zaparwa'nın kelime ifadesi Taru ile aynı ses benzerliğine sahiptir⁸⁸. Zaparwa, Hatti Fırtına Tanrısı Taparwasu ile de hem isim hem de nitelik olarak çok yakındır⁸⁹. Hitit Dönemi belgelerine bakıldığında Fırtına Tanrıları dil ve edebiyatta antropomorfik olarak gösterilseler de geç dönemlere kadar boğa ile temsil edilmişlerdir. Özellikle de yerel fırtına tanrılarına boğa biçiminde tapınma oldukça yaygındır⁹⁰. Bu fırtına tanrıları inancı Anadolu coğrafi peysajı nedeniyle kutsal dağlarla da yakından ilişkilidir. Tanrıların, bu dağlar üzerinde yağın yağmurları getiren fırtına bulutları nedeniyle dağ tepelerinde yaşadıkları düşünölmekteydi⁹¹.

Metinlerdeki Zaparwa kült uygulamaları Hitit uygulamaları ile yakın ilişkilidir ve bu Hitit törenlerinin Hatti geleneğinden geldiği anlaşılır⁹². Eski Hitit Dönemi Palaca çivi yazılı bir metinde Zaparwa Kültü ile ilgili nadir bir kelime yer alır. KBo 19.152+ I 19'-21' (CTH 754.1.B) tabletinde "Daha sonra bir boğa çekiyorlar, Ben tiunaş ismiyle çağırıyorum. Sonra bu Palaca kelimeleri konuşuyorum" denmektedir. "Tiunaş" Palaca nadir bir kelimedir. Bu kelime yine Fırtına Tanrısı Zaparwa'ya ait başka bir metinden de geçer [KBo 19.153 III? 16' (CTH 754)]. Her iki metinde de "Tiunaş" kelimesinin hem boğaya hem de tanrı Zaparwa'ya işaret ettiği kabul edilir. Burada da boğanın fırtına tanrısının sembolü olması bu anlamı olasılıklı kılmaktadır. Tiunaş kelimesinin boğa anlamına geldiği kabul edilirken, bu kelimenin Hititçedeki "siunaş-tanrı" kelimesi ile benzerliğiyle Zaparwa Tiunaş'ı Günün/Işığın Zaparwa'sı olarak da yorumlanmaktadır. Yine başka bir metinde Tiunaş kelimesi, bereketle ilgili bir ritüel yemeğine ait metinde (KBo 47.7) "boynuzlarından çekilen" olarak geçmektedir. Bu bilgiler ışığında Tiunaş'ın boğayı, aynı zamanda da bir boğa olarak Fırtına Tanrısı'nın kendisini de ifade ettiği ileri sürölür. Bu kelime Orta Hitit Dönemi'nde Hititçe'de "Tiuni" olarak görülür⁹³.

Bu bilgilere bakarak Paphlagonia Bölgesi'nin Orta ve Son Tunç çağlarında baş tanrının Fırtına Tanrısı olduğu ve bu Pala Fırtına Tanrısı'nın kutsal hayvanı ve aynı zamanda tanrısal tezahürünün de boğa olduğu iddia edilebilir.

Tüm veriler ele alındığında, ele aldığımız taş boğa adakların genel pozisyonları, boru şeklinde vücudun üzerinden yükselen baş, saç tasarımları, göz yerleştirmeleri, gerdanın gelişimi ve cinsel organ ile kuyruğun atım şekli Tunç çağlarındaki Fırtına Tanrısı ve Boğa Kültü örneklerini oldukça andırmaktadır. Öte yandan yaptığımız karşılaştırmalarda Geç Hitit, Phrygia ve Lykia örneklerindeki

⁸⁵ Corruba 1970, 1; Haas 1994, 611.

⁸⁶ Cornelius 1953-1955, 272-287; Corruba 1970, 1-2.

⁸⁷ Taracha 2009, 58-59.

⁸⁸ Schwemer 2008, 18-19; Taracha 2009, 58-59.

⁸⁹ Taracha 2009, 36.

⁹⁰ Güterbock 1983, 211 vd.; Schwemer 2008, 22-24.

⁹¹ Taracha 2009, 55.

⁹² Corruba 1970, 2.

⁹³ Soysal 2016, 315-319.

boğaların hem biçimsel hem de anlam olarak Fırtına Tanrısı'ndan synkretik Zeus'a dönüşümünde de önemli benzerlikleri görmek mümkündür. Yukarıda açıklandığı gibi yalıtılmış bir bölge olarak değerlendirilen Paphlagonia Bölgesi, dağlık ve yüksek yapısında yoğun olmayan ve kısmen kapalı bir nüfusa sahip olmalıydı. Bu noktada da kültürel etkileşimin diğer bölgelerle olduğu kadar kendi içinde de kısıtlı kaldığı bölge halkı tarafından dinsel inanışlar, olağanca muhafazakârlığıyla geçmişten geldiği şekilde korunmuş olmalıdır. Özellikle taş boğa adaklar üzerindeki epithetler ile bölgede Zeus Kültü'ne ait tespit edilen diğer epithetlerin çoğunun da yerel oluşu göz önüne alındığında, bu tanrıların Tunç Çağı'ndan gelen yerel Fırtına tanrılarının mirasçısı olarak boğa şeklinde zoomorfik görüntülerini koruduğu söylenebilir. Bu yerel tanrılar ilerleyen dönemlerde Zeus ile synkretik bağ içerisine girmiş ancak zoomorfik görüntüleri de bu erken dönem izlerinin geç dönem yansımaları olarak kalmıştır.

Katalog

Kat. No.: 1 (Env. 6)

Grup: 5.

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Karlı.

Ölçüler: Y. 32 cm U. 53 cm G. 16-20 cm.

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtlı.

Tarihlendirme: MS II. yüzyıl.

Kat. No.: 2 (Env. 7)

Grup: 5

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Karlı.

Ölçüler: Y. 74 cm U. 74 cm G. 17-20 cm.

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtlı.

Tarihlendirme: MS II. yüzyıl.

Kat. No.: 3 (Env. 9)

Grup: 3

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Karlı.

Ölçüler: Y. 25 cm U. 56 cm G. 19 cm.

Malzeme: Kalker.

Bezeme: Yazıtlı.

Tarihlendirme: MS II. yüzyıl.

No.: 4 (Env. 43)

Grup: 1

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Kızılkese.

Ölçüler: Y. 80 cm U. 146 cm G. 36-42 cm.

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ V. yüzyıl.

No.: 5 (Env. 76)

Grup: 1

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Kuyluş.

Ölçüler: Y. 80 cm U. 36 cm G. 26-36 cm.

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ V. yüzyıl.

No.: 6 (Env. 114)

Grup: 3

Tür: Etyemez.

Buluntu yeri: Kızılkese.

Ölçüler: Y. 28 cm U. 136 cm G. 13 cm.

Malzeme: Kireç taşı.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ IV. yüzyıl ortaları – MS II. yüzyıl.

No.: 7 (Env. 140)

Grup: 3

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Eğriciova.

Ölçüler: Y. 30 cm U. 48 cm.

Malzeme: Kireç taşı.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ IV. yüzyıl ortaları – MS II. yüzyıl.

No.: 8 (Env. 146)

Grup: 3

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Kise.

Ölçüler: Y. 28 cm U. 56 cm G. 13 cm.

Malzeme: Kireç taşı.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ IV. yüzyıl ortaları – MS II. yüzyıl.

No.: 9 (Env. 148)

Grup: 3

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: ?

Ölçüler: Y. 20 cm U. 38 cm G. 12cm.

Malzeme: Kireç taşı.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ IV. yüzyıl ortaları – MS II. yüzyıl.

No.: 10 (Env. 435)

Grup: 6

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Kastamonu (?).

Ölçüler: Y. 15 cm U. 27 cm.

Malzeme: Kireç taşı.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ IV. yüzyıl ortaları – MS II. yüzyıl.

No.: 11 (Env. 459)

Grup: 3

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Eğriciova.

Ölçüler: Y. 30 cm U. 48 cm.

Malzeme: Kireç taşı.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ IV. yüzyıl ortaları – MS II. yüzyıl.

No.: 12

Grup: 2

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Pompeiopolis.

Ölçüler: Y. 41 cm U. 42 cm G. 17 cm.

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ V. yüzyıl ortaları MÖ IV. yüzyıl başı.

No.: 13 (Envanersiz)

Grup: 4

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Gemi.

Ölçüler: Y. 35 cm U. 100 G. 33 cm.

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtlı.

Tarihlendirme: MS II. yüzyıl.

No.: 14

Grup: 4

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Gemi.

Ölçüler: Y. 42 cm U. 85 cm G. 29 cm.

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MS II. Yüzyıl

No.: 15 (Envanersiz)

Grup: 4

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Gülef.

Ölçüler: Y. 40 cm U. 80 cm G. 30 cm.

Malzeme: Kireç taşı.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ IV. yüzyıl ortaları – MS II. yüzyıl.

No.: 16 (Envanersiz)

Grup: 1

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Sırasöğütler.

Ölçüler: -

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ V. yüzyıl.

No.: 17 (Env. 9099)

Grup: 1

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Pompeiopolis (?).

Ölçüler: Y. 80 cm U. 128 cm G. 35 cm.

Malzeme: Mermer

Bezeme: Yazıtsız.

Tarihlendirme: MÖ V. yüzyıl.

No.: 18 (Env. 9100)

Grup: 1

Tür: Taş boğa adak.

Buluntu yeri: Pompeiopolis (?).

Ölçüler: Y. 73 cm U. 120 cm G. 32 cm.

Malzeme: Mermer.

Bezeme: Yazıtsız,

Tarihlendirme: MÖ V. yüzyıl.

No.: 19 (Env. 3360)

Grup: 2

Tür: Taş boğa adaklar.

Buluntu yeri: Pompeiopolis (?).

Ölçüler: Y. 38 U. 73 cm.

Malzeme: Kireç taşı.

Bezeme: Yazıtsız, kırmızı boya pigmentleri var.

Tarihlendirme: MÖ V. yüzyıl sonu MÖ IV. yüzyıl başı.

BİBLİYOGRAFYA

- Akurgal E. 1955, *Phrygische Kunst*. Ankara.
- Akurgal E. 1995, *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul.
- Alzinger Z. 1974, *Augusteische Architektur in Ephesos* (Sonderschriften ÖAI 16). Wien.
- Amandry P. 1953, *Collection Hélène Stathatos. Le bijoux antiques*. Strassburg.
- Amandry P. 1959, "Toreutique achéménide". *Extrait de Antike Kunst* 1, 38-56.
- Arslan M. 1990, "Paphlagonia Krallığı ve Gangra-Germanikopolis Sikkeleri". *Höyük* 2, 67-124.
- Bittel K. 1937, *Boğazköy Die Kleinfunde Der Grabungen 1916-1912, 1 Funde Hethitische Zeit*. Leipzig.
- Bittel K. 1976, *Die Hethiter*. München.
- Bol R. 1984, *Des Statuen-programm des Herodes-Atticus-Nymphäums in Olympia*. Berlin.
- Böhl F. Th. 1933, "Vier Antiken aus den Assyriologischen Sammlungen in Leiden und Groningen". Ed. E. F. Weidner, *Aus fünf Jahrtausenden morgenländischer Kultur: Festschrift Max Freiherrn von Oppenheim zum 70. Geburtstag*. Berlin, 9-12.
- Budde L. 1956, "Kurzer Vorläufiger Bericht über Die Grabungen in Sinope der Kampagnen 1951-1953". *Türk Arkeoloji Dergisi* VI/2, 5-10.
- Cauvin S. 2000, *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*. Cambridge.
- Chiai G. F. 2019, "Paphlagonien: Das Land, seine Herrscher und seine Götter in der Zeit des pontischen Königshauses und in der Kaiserzeit". *Gephyra* 18, 97-135.
- Cook A. B. 1914, *Zeus A Study in Ancient Religion Part I, Zeus God of the Bright Sky*. London.
- Cornelius F. 1953-1955, "Beiträge zur Deutung des Palaaischen". *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 52, 272-287.
- Corruba O. 1970, *Das Palaische. Texte, Grammatik, Lexikon* (StBoT 10). Wiesbaden.
- Couch H. N. 1931, "An Inscribed Votive Bronz Bull". *AJA* 35/1, 44-47.
- Czichon R. M., Klinger J., Hnila P., Mielke D. P., Behrendt S., Böhm H., Breuer M., Forster C., Griggs C., Klein M., Koch M., Kunst G. K., Lehmann M., Lorentzen B., Manning S. W., Marklein K., Purschwitz C., Rössner C., Tappert C. & Gillmeister M. A. W. 2019, "Archäologische Forschungen am Oymaagaç Höyük/Nerik 2016-2018". *Mitteilungen Der Deutschen Orient Gesellschaft*, 37-200.
- Çavuşoğlu R. & Gökçe B. 2013, "Urartu Krallığında Metal Kazan Kullanımı". Eds. O. Tekin, M. H. Sayar & E. Konyar, *Tarhan Armağam*. İstanbul, 105-113.
- Denizhanoğlu A., M. Gürçin & H. Peker 2018, "Kahramanmaraş'tan Hiyeroglif Luvace Yeni Bir Stel: Maraş 17". *TÜBA-AR* 22, 57-61.
- Devambeş P. 1937. *Grand Bronzes du Musee De Stamboul*. Paris.
- Donceel R. 1984, "Taureaux de Pierre de la Vallee des Gökırmak et ses Abords". Eds. R. Donceel & R. Lebrun, *Archeologie et Religions de l'Anatolie ancienne. Melanges en l'honneur de P. Naster*. Paris, 21-80.
- Dökü E. 2008, *Paphlagonia Bölgesi Kaya Mezarları ve Kaya Tapınakları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Dökü E., Dinç G. & Şimşek F. 2011. *Ahmet Gökoğlu Not Defterleri, Paflagonya Heykelleri Hakkında Notlar*. İstanbul.
- Emre K. & Çınaroğlu A. 1993, "A Group of Metal Hittite Vessels from Kınık-Kastamonu". Eds. M. J. Mellink, E. Porada & T. Özgüç, *Aspects of Art and Iconography, Festschrift Nimet Özgüç*. Ankara, 975-713.
- Eraydın N. 2002, *Phrygia Bölgesindeki Zeus Epiyetleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Ersöz S. B. 2006, *Phrygian Rock-Cut Shrines: Structure, Function and Cult Practice*. Leiden.
- Genç E. 2005, *Yeni Buluntular Işığında Kastamonu-Kınık Kazıları Sonuçları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Glatz C. 2017, "The North: Archaeology". Eds. M. Weeden & L. Z. Ullmann, *Hittite Landscape and Geography*. Brill, 75-88.

- Gökoğlu, A. 1952, *Paflagonya, Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*. Kastamonu.
- Gürbüz E. D. 2012. *Klaros Kazılarında Bulunmuş Olan Pişmiş Toprak Figürinler ve Kültler Açısından Değerlendirilmeleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi. İzmir.
- Güterbock H. G. 1983, "Hethitische Götterbilder und Kultobjekte". Eds. R. M. Boehmer & H. Hauptmann, *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien Festschrift für Kurt Bittel*. Mainz, 203-217.
- Haas V. 1994, *Geschichte der hethitischen Religion*. Leiden.
- Hodder I. 2017, *Çatalhöyük / Leopard Öyküsü*. İstanbul.
- Işık F. 1998, "Zum Typus des Temenosgrabes in Lykien". *Istanbul Mitteilungen* 48, 157-172.
- Işık F. 2019, "Kariyalı Dağ Egemeni ve O'nun Kbid'deki Kült Taşı". Eds. H. İşkan & K. Özay, *Uygurlik Anadolu'dan Doğdu*. İstanbul, 321-335.
- Işın M. A. 1998, "Sinop Region Field Survey". *Anatolia Antiqua* 6, 95-139.
- İşkan H. 2004a, "Zum Totenkult in Lykien II: Schlachtopfer an lykischen Gräbern". Ed. T. Korkut, *Anadolu'da Doğdu*. 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan. İstanbul, 379-417.
- İşkan H. 2004b, "Der Einfluss des späthethitischen Kulturraumes auf die Grabreliefs in Lykien". Eds. M. Dietrich & O. Loretz, *Alter Orient und Altes Testament* 323. Münster, 151-175.
- Karasalihoğlu M. 2021, *Paphlagonia Bölgesi Zeus Kültleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi. Eskişehir.
- Kulakoğlu F. 1999, "Late-Hittite Sculptures from The Şanlıurfa Museum". *BMECCJ* XI, 167-182.
- Magie D. 1950, *Roman Rule in Asia Minor, I-II*. Princeton.
- Marek C. 1993, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia* (IstForsch 39). Tübingen.
- Mendel G. 1914, *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines, Vol. III*. Constantinople.
- Meskell L. 2015, "A Society of Things: Animal figurines and material scales at Neolithic Çatalhöyük". *World Archaeology* 47/1, 6-19.
- Muhaisen E. F. 2016, *Continuity and Contradistinction: A Geography of Religion Study of the Ancient Near Eastern Storm-God Baal-Hadad, Jewish Elijah, Christian St. George, and Muslim Al-Khidr in the Eastern Mediterranean*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of Denver. Denver.
- Müller-Karpe A. 1998a, "Kuşaklı-Sarissa 1993-1997 Kazılarına Toplu Bakış". *Kazı Sonuçları Toplantısı* 20/1, 445-466.
- Müller-Karpe A. 1998b, "Untersuchungen in Kusaklı 1997". *MDOG* 130, 93-172.
- Naumann R. 1983, *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunts*. Tübingen.
- Nilsson M. P. 1906, *Griechische Feste von Religiöser Bedeutung*. Leipzig.
- Nilsson M. P. 1955, *Geschichte der Griechische Religion*. München.
- Otte M., I. Yalçinkaya, J. M. Leotard, M. Kartal, O. Bar-Yosef & J. Kozłowski 1994, "Öküzini: Une site du Paléolithique tardif en Anatolie". *Bulletin de l'Association Scientifique Liégeoise pour la Recherche Archéologique* XXI, 201-213.
- Özgüç T. 1988, *İnandıktepe, Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi*. Ankara.
- Plattner G. A. & Schmidt-Colinet A. 2005, "Beobachtungen zu drei Kaiserzeitlichen Bauten in Ephesos". Eds. B. Brandt, V. Gassner & S. Ladstätter, *Synergia, Festschrift für Friedrich Krinzing*. Wien, 243-246.
- Poulsen F. 1968, "En Lilleasiatisk Tyr, Meddelelser Fra". *NY Carlsberg Glyptotek* 25, 55-65.
- Prayon F. 1987, *Phrygische Plastik*. Tübingen.
- Raimond E. 2002, "Tlos, un centre de pouvoir politique et teligieux de l'age du bronze au IVe siecle av. J.C.". *Anatolia Antiqua* X, 113-129.
- Raimond E. 2005, "Etude philologique des inscriptions lyciennes. 1 – Tlos". *Colloquium Anatolicum* 4, 155-180.
- Reinach Th. 1905, "A Stele from Abonuteichos". *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society* 5, 113-119.
- Roos J. De 2006, "Materials for a biography: The Correspondence of Puduhepa with Egypt and Ugarit".

- Ed. Th. P. J. von Hout, *The Life and times of Hattusili III and Tuthaliya IV: Proceeding of a Symposium held in honour of J. De Roos. 12-13 December 2003*. Leiden, 17-26.
- Saprykin S. J. 2009, "The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects". Ed. J. M. Hojte, *Mithradates VI and the Pontic Kingdom, Black Sea Studies 9*. Aarhus, 249-276
- Saprykin S. J. 2010, "Male Deities and Their Cults on the South Black Sea Coast: Hellenistic and Roman Periods". Eds. E. K. Petropoulos & A. A. Maslennikov, *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*. Thessaloniki, 465-514.
- Schachner A. 2019, "Teşup'un Boğaları: Hattuşa ve Çevresinden İki Yeni Boğa Tasviri". Ed. A. Süel, *IX. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*. Çorum, 835-850.
- Schmidt A. 2007, *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*. Çev. R. Aslan, İstanbul.
- Schwemer D. 2007, "The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies". *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 7/2, 121-168.
- Schwemer D. 2008, "The Storm Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies". *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 8/1, 1-44.
- Sezer S. S. 2016, *Prusias ad Hypium Antik Kenti Heykeltraşlık Eserleri*. İstanbul.
- SNG 1981, *Sylloge Nummorum Graecorum. The Collection of the American Numismatic Society Part 6: Palestine - South Arabia*. New York.
- SNG 1993, *Sylloge Nummorum Graecorum. Vol. IX. The British Museum, Part 1: The Black Sea*. London.
- Soysal O. 2016, "Palaic tiuna- and Middle Hittite tiuni-: A Common Ancient Anatolian Word for 'Bull'". Eds. H. Marquardt, T. S. Reichmuth & J. V. G. Trabazo, *Anatolica et Indogermanica, Studia linguistica in honorem Johannis Tischler septuagenarii dedicata*. Innsbruck, 315-319.
- Stoyanov T. 2010, "Sinope as a Trading and Cultural Agent in Thrace during the Classical and Early Hellenistic Periods". *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 16, 405-428.
- Summerer L. 2003, "Achamenidische Silberfunde aus Der Umgebung von Sinope". *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 9/1-2, 17-42.
- Summerer L. 2014, "Topographies of Worship in Northern Anatolia". Ed. T. Berker-Nielsen, *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*. Stuttgart, 189-213.
- Şahin N. 2001, *Zeus'un Anadolu Kültleri*. Antalya.
- Talbert R. J. (Ed.), 2000. *Barrington Atlas of the Greek and Roman World: Map-by-map Directory*. Vol. 1. Princeton.
- Tanrıver D. S. A. 2009, *Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi. İzmir.
- Tanrıver D. S. A. 2015, "Bull/Bovine Figurines from the Sanctuary of Apollon Clarius (Ionia)". Eds. A. Müller, E. Laflı & S. Huysecom-Haxhi, *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine 2: Iconographie et contextes*. Villeneuve-d'Ascq, 125-136.
- Taracha P. 2009, *Religions of Second Millenium Anatolia*. Wiesbaden.
- Taracha P. 2011, "The Iconographic Program of the Sculptures of Alacahöyük". *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 11, 132-147.
- Taracha P. 2012, "The Sculptures of Alacahöyük: A Key to Religious Symbolism in Hittite Representational Art". *Near Eastern Archaeology* 75/2, 108-115.
- Turcan R. 1996, *The Cults of the Roman Empire*. Oxford.
- Ünal A. 1999, "A Hittite Mycenaean Type B Sword from the Vicinity of Kastamanou, Northwest Turkey". Ed. Prince T. Mikasa, *Essays on Ancient Anatolia-BMECCJ* 11, 207-266.
- von Gall H. 1966. *Die Paphlagonischen Felsgräber* (Istanbuler Mitteilungen Beiheft 1). Tübingen.
- Yaman T. M. 1935, *Kastamonu Tarihi I*. Kastamonu.